

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ЗА РІК 1912-й

**ПІД ОБУХОМ
БІЛЬШОВИКИ В КИЄВІ**

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

УКСП «Кобза»
Видавництво «Орій»

Друкується за виданнями:

Сергій Єфремов. За рік 1912-й. -К: Вид-во «Вік», 1913.

Сергій Єфремов. Під обухом. Більшовики в Києві.
-К: Вид-во «Вік», 1918.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ЗА РІК 1912-й

ПІД ОБУХОМ

БІЛЬШОВИКИ В КИЄВІ

Київ

Видавництво «Орій»

1993

ББК 63.3 (4 Укр) 523

Є 92

Відповідальний за випуск

Микола Роман

Редактор

Валентина Тусузян

Комп'ютерна верстка

Наталії Пашенко

Художнє оформлення

Володимира Тройнікова

Є 0301030000 без оголош.

93

ISBN 5-87274-029-8

© Анатолій Болабольшенко
Вступне слово.

© Видавництво «Орій».
Упорядкування, коректура
текстового матеріалу.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

ШЛЯХ НА ГОЛГОФУ

Останнім часом ми відчувасмо себе людьми, які багато років немов перебували в летаргічному забутті. Сприймаючи все наново, дивуємось розмаїттю життя і питаємо себе: за що ж нас було скарано — одних смертю та каторгою, інших чорною безвістю... Свідомість повертається до нас, ми радіємо духовним переминам, і, дай Боже, щоб ні політичні кон'юнктури, ні побутові негаразди не позбавили нас цього надбання.

Серед багатьох мучеників за долю України, що повернулися нині до нас, одне з найпочесніших місць займає Сергій Єфремов — видатний учений, літературознавець, державний діяч.

Сергій Олександрович народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчик колишнього Звенигородського повіту Київської губернії в родині священика. Вчився він у Київській духовній семінарії, а в 1901 році закінчив юридичний факультет університету імені Святого Володимира. Своім подальшим життям він переконливо довів, що кожна людська доля має неповторну логіку. Замість правничої практики, Сергій Єфремов обрав шлях літературознавця, публіциста, прагнучи якнайповніше сприяти національному відродженню та радикальним демократичним зрушенням у суспільстві.

Єфремов брав активну участь у створенні Української радикальної, а потім радикально-демократичної партій, пізніше — партії соціалістів-федералістів, в роботі Товариства українських поступовців, редагував українські часописи. Йому належать фундаментальні праці про творчість І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, про літературне й громадське життя в Україні, а також двотомна “Історія українського письменства”. Він прийшов у велику літературу одразу і назавжди.

Після лютневої революції 1917 року Сергія Єфремова обрано членом Центральної Ради, призначено секретарем у міжнаціональних справах. Він бере активну участь у створенні Української Академії наук, стає одним з перших академіків, а з 1922 року віце-президентом ВУАН.

Єфремов був людиною принциповою, відвертою і не дуже зручною в спілкуванні з тими, хто вдавався до компромісів із совістю. Таким його знали і в Центральній Раді, і в Академії, і в творчості.

Під час денікінської окупації Єфремов мало не наразився на розстріл за виступи в періодичній пресі. Відомий у ті часи літератор і громадський діяч Андрій Ніковський згадував: "...Коли запанувала у Києві Доброволія, року 1919 і ми... стали свою газету звати не "Новою Радою", а, як і за царських часів, просто "Радою", то цю саму "Радугу" добровольці закрили на восьмому числі як за гнівні статті Єфремова, так і за саркастичні Стебницького..."

І далі: "Мене покликали до київського губернатора Чернявського, а той сказав: "Его превосходительство (генерал Драгоміров) поручил мне вам сообщить, что дальнейшие ваши издевательства и насмешки над Добармией, освободившей вас от большевиков, совершенно недопустимы".

Не притупилося перо Сергія Єфремова і за більшовицької влади. Відомі його відкритий лист до тодішнього секретаря військових справ на Україні Ю.Коцюбинського, його стаття "По-суворовському", в яких він писав: "Нема жодного сумніву, що трохи-небагато мине часу, як ці люди (більшовики — А.Б.) зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації". Єфремов не приховує негативного ставлення до нових порядків в Україні, більшовицького засилля, антилюдських законів. Ці думки він без "зайвої дипломатії" висловлював у газетних публікаціях, за що на початку 1919 року його заарештували. Врятувало Єфремова лише заступництво Академії. Пізніше від цієї влади він якийсь час переховувався в Боярці під чужим прізвищем і повернувся до Києва лише після амністії.

Незважаючи на хитке становище, "запрошення" до ДПУ та постійний інтерес з боку цієї установи, Єфремов наживав ворогів, виступаючи проти надання академічних посад за протекціями партійних установ та рекомендаціями наркомату освіти. Протестував він і проти втручання в академічне життя наркома М.Скрипника, не погоджувався

з обранням його в академіки, відверто і досить гостро висловлювався з цього приводу. Скрипник, із свого боку, робив усе можливе, аби усунути Єфремова з посади, ініціював його осуд президією Академії за вигадані “ухили” і розв’язав кампанію на викриття і осуд “єфремовщини” в школах, вузах та установах... Навіть на заводах влаштовувалися мітинги під гаслом боротьби з “єфремовщиною”.

Слід зауважити, що буря інспірованого “всенародного осуду” не припинилася й після арешту Єфремова і навіть після його засудження.

Випади на адресу Єфремова були рефреном майже усіх виступів на засіданнях сесії ЦВК, що відбулася у Харкові наприкінці листопаду 1929 року, незалежно від теми доповідей. Навіть численні гості, що вже тоді “вітали” всілякі “форуми” і, звичайно, сесію, не збилися з загального ладу. Представник клубу політемігрантів Куркуляка навіть проголосив: “Хай живуть органи ДПУ, цей вартовий диктатури пролетаріату, який так гарно справився з контрреволюцією і викрив цю банду”.

Кампанія боротьби з “єфремовщиною” за своїм розмахом на Україні мало поступалася колективізації, тому місце Єфремова заздалегідь було чітко визначене — за ґратами. Єфремов це добре розумів, записуючи в щоденнику, який вів потайки, що є він чи не першим кандидатом на “путівку” до Наримського краю.

26-го березня 1929 року Єфремов занотовує: “В Катеринославі на мітингу якийсь мудрець розпочав, як мені переказують, свою промову так: “Наша партия переживает тяжелые времена. С правой ее стороны откололся ЕФРЕМОВ, а с левой ТРОЦКИЙ, и они вносят смуту в стройные ряды пролетариата. Мы одинаково должны теперь бороться, как с Ефремовизмом, так и с Троцкизмом” і т.п. До попередніх епітетів маю ще один документ одставного комуніста...”

Майбутнє ставало зовсім безнадійним, коли “єфремовщина” з легкої руки Скрипника почала гуляти по сторінках московських та ленінградських газет. Та найбільше арешт Єфремова відповідав інтересам ЦК КП(б)У, особисто Скрипника і тодішнього начальника ДПУ Балицького, якому надали можливість провести гучну справу і отримати неабиякі політичні дивіденти. Не порушити справу за такої ситуації було навіть небезпечно, це кваліфікувалося б як потурання ворогові народу або й як співучасть у злочині. Однак Балицький добре розумів, що тільки ідеологічних кліше замало, аби засудити Єфремова, потрібні конкретні звинувачення, потрібні співучасники і якісь, хоч фальшиві, але докази. Тож було й інспіровано так звану “Справу СВУ” (“Спілки визволення України”).

Перші арешти відбулися в травні 1929 року. На час арешту С.Єфремова 2 липня 1929 року ДПУ вже мало “свідчення” про існування СВУ та про “провідну роль” у ній Сергія Єфремова. Показання були заздалегідь написані слідчими і підігнані під штучну концепцію “підпільної організації”. На створення справи було “кинуто” найбільш жорстоких та підступних слідчих, яких очолив сам начальник ДПУ України В.Балицький. У Москві контролював слідство відомий чекіст А.Артузов. Про порушення судової справи доповіли Сталіну та Рикову.

Шалений тиск на звинувачених, добір випробуваних у поліційній практиці засобів насилля призвели до того, що більшість немолодих, знесилених і хворих людей, не витримавши тортур, визнавала неіснуючу вину. Визнав її через два місяці після арешту і Сергій Єфремов...

Суд розпочався 9 березня 1930 року в приміщенні Харківського оперного театру. Процес супроводжували заздалегідь організовані партійною владою мітинги та виступи преси. Пропаганда зробила свою справу. Перекручення, тенденційність, упередження сприймалися людьми за

повну доказовість провини підсудних. Навіть заклики на мітингах і в пресі до розправи викликали не осуд, а ентузіазм і схвалення. Значна маса суспільства вже несвідомо ставала моральним співучасником чорних злочинів більшовицької системи.

Склад особливого суду ретельно добирався і був затверджений постановою ЦВК УРСР. Серед суддів та обвинувачів були представники найвищої на той час бюрократії — Приходько, Михайлик, П.Любченко.

На світанку 19 квітня 1930 року під Великодні дзвони оголосили вирок, яким усі сорок п'ять підсудних були визнані винними й засуджені. Сергій Єфремов отримав десять років позбавлення волі.

Нічого дивного не було і в тому, що в часи тотальної жорстокості і насильства нікого із звинувачених не засудили до страти. ЦК ВКП(б), а саме він, як у театрі маріонеток, тримав приводні нитки в своїх руках, не вперше поруч з судовими та позасудовими стратами, вдавався до так званих відкритих та широко пропагованих судів, аби у власних корпоративних інтересах дискредитувати представників української інтелігенції, колишніх партій або якісь інші категорії суспільства.

Так було в 1920 році на судовому процесі київських меншовиків, у 1921 — на процесі українських есерів тощо. Справа СБУ “розвінчувала” вороже, зрадницьке обличчя представників українського “самостійництва”. Зовні мети було досягнуто: широкий розголос, реверанс московському керівництву, каяття “буржуазної інтелігенції”, її дискредитація та ін. Крім того, штучно роздувався авторитет ДПУ. Поруч з метою залякування суспільства, була й інша — пропагандистська. Владі потрібно було в такий спосіб показати всьому світові реальність існування в країні внутрішньої контрреволюції, її підступність, а також недрем-

ність, суворість і водночас гуманність радянських законів, знайти підтримку громадської думки за рубезем.

Верховний суд України 11 серпня 1989 року скасував вирок шістдесятилітньої давності і закриття справу за відсутністю складу злочину. Та, на жаль, останнім часом з'явилися щодо СБУ дві полярні, не аргументовані, хоча й не домінуючі в суспільстві думки.

Перша: суд був “великою комедією” безпринципних людей, які знайшли спільну мову з ДПУ і виконували його волю. Та відразу одкиньмо таке припущення, бо воно плямує імена безвинно згублених представників української науки і культури. Готуючи судовий процес за завданням зверху, каральні органи діяли обачніше, ніж завжди, комбінуючи вже випробувані засоби фізичного примусу та психічного тиску з елементами законності, досить вправно дозуючи їх і заганняючи підсудних зломлених фізично й морально, у пастки. Пресловутий наган у даному випадку не був єдиним аргументом слідчих. Визнання неіснуючої вини, обмови та самообмови — це не компроміс із совістю і не співпраця з ДПУ, а велика людська трагедія, коли немає сил чинити опір насильству. У підсудних вибір був обмежений: життя за дротом або смерть. Ми не знаємо, скільки безсонних ночей зважували вони слова слідчих про добровільне зізнання та щиросердне каяття, які б пом'якшили кару... Хай нинішні звинувачі уявлять собі камери, де взимку замерзає вода, а в спеку температура сягає 60 градусів, хай уявлять цілодобові допити, образи й знущання, ночі примусового безсоння... То чи ж варто звинувачувати в нестійкості людей, які, мов життєдайного повітря, шукали примарних надій у словах режисерів і виконавців езуїтського судового спектаклю?..

Серед заарештованих і засуджених були видатні вчені, письменники, колишні діячі Центральної Ради, члени заборонених партій. С.Єфремов, Л.Старицька-Черняхів-

ська, Й.Гермайзе, В.Ганцов, В.Чехівський, В.Дубровський, А.Ніковський, М.Івченко, П.Єфремов, П.Слабченко та інші займали високе й почесне місце в прошарку української інтелігенції 20-х років, розгромленої і винищеної сталінізмом.

Але є й інше, що турбує: поруч з правдою росте дезінформація, знову пристосована до чиїхось кон'юктурних потреб. Комусь дуже кортить посадити С.Єфремова на баского коня, дати шаблю в руки, зробити отаманом.

С.Єфремов, А.Ніковський, Л.Старицька, В.Чехівський (хоч і був він членом УКП — української комуністичної партії) та більшість інших ніколи не були прихильниками радянської влади, впроваджених нею законів, комуністичної ідеології, але й змовниками не були. Коли ще до жовтневого перевороту прийшли заарештовувати Єфремова і наказали добровільно видати зброю, він узяв зі столу перо і подав жандарму: "Це моя зброя!" Так, їхньою зброєю були розум, думка, слово. І справжній, а не показний патріотизм. Хіба ж цього замало? Вони ніколи не змогли б принизитися до замахів на вбивство сановних партійців: Сталіна, а тим більш — Кагановича, Ворошилова та інших, в чому їх звинуватили. І це теж трагедія всього нашого народу.

Сергій Єфремов помер в ув'язненні 31 березня 1939 року за три місяці до закінчення строку покарання. Ще п'ятдесят помертвих літ його ім'я було під заборорою... І тільки тепер ми по крихтах збираємо багату й цінну спадщину визначного вченого і великого громадянина.

Анатолій Болабольченко.

Сергій Єфремов.

ЗА РІК

1912-й.

Статті, фельєтони, замітки.

У Києві.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки. Трехсвят 5
1913.

Логіка націоналізму

Невмируще "в столицях шум, гремят витии" — раз у раз мимоволі спадає на думку, коли поспробуєш поставити поруч усякі більш-менш гарні проекти про те, як упорядкувати наше життя, з тими дійсними життєвими подіями, яких навіть вишукувати не треба, які самі настирливо б'ють у вічі й займають вашу увагу. З одного боку доктринерські стосунки до життя, бажання вложити його на прокрустове ліжко "принципіальності", — з другого, життєві факти, що на трісочки розбивають ту "принципіальність" і криком кричать про те, що якось інакше треба починати згадане упорядкування. Поки "там" гремлять вітії — "тут" виявляється, що для реформування не можна обмежуватись на самих високостях теорії, а треба спуститися з теоретичного неба на грішну землю та частіше й уважніше приглядатись до тих дрібних, але в сумі таких промовистих фактів. Бо без такої уваги сама гола "принципіальність" скидається на глум над тими масами людей, що почувають над собою саму тільки силу отих фактів.

У Петербурзі на святах одбувся з'їзд криміналістів. Між іншим, з'їзд узявся розглянути природу так званих "злочинств друкованого слова". Були солідні наукові доклади, були змагання палкі на тему — хто відповідає за злочинства: чи сам редактор, чи й автор, і видавець, і друкар, і книгар. Чимало юридичної спритності й дотепності потрачено на те, щоб вияснити, що треба розуміти під "одповідальною особою" та кого "бити" і як "бити" за злочинства. Багато учених людей горою стало в оборону принципа, а не самого бажання

обмежити караючу руку, — бо останнє — то вже "політика", а "політика" не личить заступникам науки.

І от якраз тоді, коли в Петербурзі учені люди ламали списи за принципи та безполітичну науку, в глухому закутку на Україні сталась дрібненька подія, яка цілком нищить усі "принципіальні" будування. Про подію ту вчора була звістка в нашій газеті, та й взагалі по українських часописах вона така звичайна, що наших читачів нею не здивуєш. У чигиринському повіті на Київщині дві земські лікарки передплачували українські часописи. Про це "злочинство" довідався голова чигиринської земської управи, д.Давидов і звелів їм, щоб покинули передплачувати українські часописи. Лікарки не послухались і кінець-кінцем їх позбавлено земської служби... Треба додати, що одна з тих лікарок навіть не українка з роду, а читала українські газети єдино на те, щоб ознайомитися з мовою того народу, серед якого працює, далі таке "націоналістичне" поведіння д.Давидова призвело до того, що з восьми лікарських пунктів у чигиринському повіті половина вакує, бо кому справді охота терпіти над собою примхи пана голови?

От факт, на який варто було б звернути увагу "витіям", що так розпинаються за "принципіальність" та "науково" вишукують, на кого саме покласти відповідальність за "злочинства друкованого слова". Поки вони там змагались та цурались політики, життя само на очі поставило такий факт, що його ні в які принципіальні рамці не вбгаєш і од якого занадто політикою одгонить. Ні наука, ні навіть теперішні "временные правила о печати" не знають, певна річ, та й не можуть знати відповідальності читачів і передплатників тих газет, що зовсім легально виходять і законно живо-

тіють на світі. А тим часом практика щоденно дає нам зразки такої дивної й несподіваної відповідальності. Передплатник і читач нелюбої комусь газети далеко частіше підпадають карам, ніж навіть ті люди, що такі газети видають і ширять. Своєрідна життєва, націоналістична, мовляв, логіка поплутала всі можливості в нашій надзвичайно вигадливій дійсності.

Особливо падає важко оця логіка на нашу українську пресу. Ми вже сказали, що нашого читача такими звістками, як ота з чигиринського повіту, не здивуєш. Мало не щодня чуємо і з приватних звісток і з друкованих, як в одному місці конфіскують українську газету, в другому забороняють передплачувати, в іншому карають за передплату, ще в іншому усякими способами допікають за неслухняність. А скільки ще таких подій гине на місці, не доходячи до привселюдної відомості! Немало їх повинно бути, бо маємо навіть декілька спеціальних циркулярів про те, щоб не тільки чиновники, а навіть партикулярні, незалежні люди не сміли читати українського слова. Само собою, без жадних законних підстав повстала нова форма "злочинств друкованого слова" — злочинств пасивних, як зазначили б учені люди, як би цим побутовим з'явищем схотіли зацікавитись.

Та надій на це мало. Ще менш надій на те, щоб з того що вийшло, коли б навіть і зацікавились вони. Поки безполітична наука у нас науково знайде, кого треба за злочинства карати, то політична практика, в особі того чи іншого Давидова, ще й од себе вишукає і додасть нових суб'єктів злочинства. — без жодної наукової аргументації, а просто через те, що силу має. Бо це логіка непримиренного, зоологічного націоналізму,

І поки він існуватиме — буде й вона на глум і законам,
І науці, І принципам, І просто людському розумові.

Про одну утопію

"Дуже прошу шановну редакцію припинити висилку вашої поважаної газети. Біда! Сільське начальство, в особі мотовилівського старшини Оксентія Кулика не дає ні одного числа вже другий місяць, не дає й журналів українських. Мотовилівський сільський староста теж получив звідкілясь приказа, щоб нищити ("уничтожать") всі, які приходять, "малоросійські" газети. Отаке у нас на селі!..

Зоставляйте, будьте ласкаві, всі числа: колись вільним часом приїду в Київ та заберу".

Отакого листа одібрали ми між багатьма іншими того ж самого змісту від одного з наших передплатників... Це не один такий, кажемо, лист приходить, — їх сила, мало не кожен день то з того, то з іншого кутка широкої України приносить то скарги, то крики змученої душі, то благання порятунку од наших передплатників. І скрізь те саме: там начальник поштової контори кидає в лице селянинові листа з грішми, адресованого до редакції української газети; там пристав систематично перепиняє земського поштаря й одбирає у його "Раду"; там лютують над беззахисними українськими виданнями волосний старшина або писар; там прогнали з посади вчителя, бо читав ті видання; там та ж таки доля спіткала поштового чиновника... Здебільшого ми не можемо навіть оповістити світові про такі факти неоправданої самоволі, бо самі ті безщасні, кругом залякані люди прохають нас мовчати, аби "ще гірш не було"... І стоять редакції "легальних" українських ви-

2. С. Єфремов.

даннів просто безпорадно перед такими подіями. Що його вдієш, що порадиш тут, коли йде з усіх боків полювання на українське слово, коли всюди за ним нишпорять, розшукують, нищать, коли навіть ті, чиє добро нищиться, не можуть, не сміють голос підняти на свою оборону?.. Звичайно, ми можемо сказати: українські видання виходять цілком легально, на законній підставі, і ніхто їх не має права ні одбирати, ні тим паче нищити, або за них карати. Але ми самі почуваємо, що слова ці бліднуть перед нашою нечуваною дійсністю: ті, хто нишпорить, нищить і т.ін. — самі добре знають, що так робити не мають вони права, але все ж таки роблять, — роблять, бо теж і те чудово знають, що хоч би що собі дозволили над беззахисним українським словом — усе мине їм гладко, безкарно, за все не то що відповідати не доведеться, а ще хіба подяку матимуть та ласку. Коли вже самі ті, чиє добро нищиться, не можуть чи не сміють обізнатись за себе, то що ж тут власне можна сказати чи порадити?..

Отже лишається нам остання інстанція — подати скаргу на таке становище перед суд ширшого громадянства, — нехай воно знає, в яких умовах доводиться працювати, в якому становищі б'ється тепер українська преса. Становище справді неможливе. Колись, за старих часів, ми знали принаймні одно: коли вже була легальна книжка, то була вона скрізь легальна і не викликала проти себе ще надзвичайних заходів. Тепер усе одмінилось. Тепер не досить ще виконати всі законні вимагання, не досить випустити книжку чи інше видання так, щоб меч правосуддя не ворухнувся — ще треба дбати про ласку людей, що до друкованого слова ніякого права ні сили над ним не мають. І коли хто з тієї довгої низки людей глянув криво на видання —

годі! Читач його не дістане, або благодатиме, щоб щоденну газету складали йому десь у конторі, поки він матиме вільну годину, щоб приїхати самому й забрати. І це має бути з щоденною газетою... Гіршого становища, здається, й уявити собі не можна, та ще за таких обставин, коли скаргу доводиться заносити хіба до небесних Інстанцій, бо на земні даремна річ покладатись...

Ми, звичайно, ні на кого й не покладаємось, але ми віримо, що все ж таки українське слово вийде переможно і з цієї спроби. Можна знищити десятки чисел "малоросійських" газет, можна вбити скільки виданнів, можна того чи іншого читача залякати й одвадити од рідної преси, — все це, кажу можна, але... Уся ця праця ні на що. Убити й викорінити живе слово, що створив і виносив у собі народ, убити письменство й пресу тим словом складені, — на це не вистачить ніякої сили людської. Це утопія, — бюрократична, але утопія. А живе життя з утопіями кінець-кінцем не рахується, тільки записує їх на скрижалях непідкупної історії. А вона вже все розбере і складе свій безсторонній присуд...

Дикі люди

Відомий "грот Лермонтова" в П'ятигорському якийсь час треба було держати на замку (чи може й досі його так держать) — "чтобы не гадили". Із місця святого для культурного світу обиватель зробив собі попросту щось гірше за смітник; ніякі нагадування про поета не помагали, — та й що значить поет, велика людина, для обивателя, коли йому хочеться свою "потребу" задовольнити! Для обивателя нема великих людей, нема ніяких святощів, аби він певен був, що всяке знущання,

усяка капость, усяка непристойність зійде йому гладко. Коли єсть така певність — о, тоді він сміливий, він вдереться в беззахисну святиню, положить ноги на стіл і розгостюється так, що культурній людині хоч і не потикайся. На все піде така дика людина, аби певна була, що їй дурно минеться.

Щось отаке робиться тепер і на Тарасовій могилі. Як знають читачі з надрукованого в "Раді" листа, канівські обивателі з великої могили зробили собі місце оргії та піятики. Це власне не новина, бо й перше бували такі людці, що навмисне їздили на Тарасову гору тільки на те, щоб "випити за душу Тарасову" й розписатися про це в книзі. З статті д. Матушевського, надрукованої колись у "Киевской Старине", багато ви-зирало таких дикунів, таких "прихильників" великого страдника, що заподіювали над ним найбільше зну-щання, самі може не відаючи, що власне вони творять. І в ті часи справді таки можна було думати, що маємо діло з людьми, які "не ведают, что творят". Тоді ще не було "націоналістичного курсу", не було тієї шаленої зненависті до "мазепинства", на яку захорувало багато людей тепер. То були просто дикуни з натури, дикуни без тенденції: свої дикі вчинки вони робили потай, ховаючись од людського ока, і соромились, коли сто-ронній хто застукає їх на гарячому вчинкові.

Не те тепер. Автори надрукованого у нас листа піддають між іншим думку, що "все це робиться ніби по чиемусь наказу". І знаючи, що теперішнє дикунство підняло високо вгору голову, набралось нахабства й безсоромності, що воно навіть хвастає ними та вихва-ляється, — цьому можемо повірити. Тим більше, що теперішні дикуни поводяться так, ніби попросту ба-жають спровокувати тих туристів, яких на могилу Тара-

сову привела глибока побожність та пошана до пам'яті поета. Комусь, видко, муляє Шевченкова могила, хтось бажає занечистити й зневажити святе для багатьох місце, комусь треба тих оргій, п'ятики та нахабного поведіння... І той хтось чудово розуміє, що за теперішніх обставин могила стоїть беззахисно од усякого свинства, що кожне моральне ледащо, кожний хуліган охочий може безборонно вчинити яке хоче паскудство на тому місці, що стоїть під обороною самої культурності, самої поваги до великого місця. Коли нема їх — місце лишається безборонним і на йому безпечно може розташуватися "вертеп розбійників".

Українському громадянству нема на кого сподіватися, що хтось оборонить могилу його великого поета од щоденного знущання та опльовування. Воно само повинно зробити це, — зробити тими способами, які маютья в руках у кожної культурної людини, обуреної нахабством здичавілих людей. І я певен, що такі засоби знайдуться, — знайдуться, хоча навіть товариство для охорони великої могили на теперішні часи начальство уважає за річ недозволену. Тільки боляче стає й жаль стискає серце: невже до нашої великої могили, що гостинно приймала кожного, хто приходив з чистим серцем, треба буде пускати людей, розбираючи, невже там мусимо сторожу ставити — "чтобы не гадили"?..

Перша ластівка

На Холмщині, з якої зроблено вже нову губернію, з самого початку виникає питання про мову по всяких публічних установах. Виникло воно, як знають наші читачі, й серед духовенства з приводу того, якою мовою одправляти додаткову службу Божу по католиць-

ких костьолах там, де людність говорить не польською, а українською мовою. З благословення св. синоду зібралась нарада з о.о. місіонерів, радилась довго й палко, і нарешті ввадила: понеже завести українську мову значило б велику небезпеку вчинити "руському делу" на Холмщині, то правити службу Богу по костьолах треба тільки російською мовою. А небезпека була б, на думку о.о. місіонерів, така: насамперед завести українську мову значило б "легалізувати(!) її, дати їй "право громадянства" й католицькі костьоли зробити розсадником "українського сепаратизму"; друге, по католицьких духовних семінаріях треба було б зараз же завести науку української мови, церковного письменства тощо; нарешті — і це найважливіше — коли по костьолах правитимуть службу рідною мовою, то весь народ і піде до костьолів, тобто покине православ'є й повернеться на католицизм. І от із цих "понеже" й повстала ота мудра революція, яку переказано вище.

Коли націоналісти склали свій проект відокремлення Холмщини та обороняли його в Думі, то найпершою причиною цього виставляли вони боротьбу з полонізацією — хто казав: "руського", хто обмежувався терміном "простий" — народу. Для багатьох це було навіть принадно-в теорії. І от раптом на практиці перша ж ластівка тієї боротьби з полонізацією обернулася на боротьбу з... українством того самого "руського", чи "простого" народу, задля якого всю реформу нібито заведено. "Несподіваний фінал" — сказав би дехто, але власне він був дуже сподіваний, і українська преса вже давно пророкувала це, — ще тоді, коли залунали були перші голоси про відокремлення Холмщини. Інакше й не могло бути.

Хоча націоналістам з языка не сходили всякі більш-менш гучні слова про народ, але зразу було видно, що не піклування про справжні інтереси реального народу на Холмщині викликало й перевело справу відокремлення Холмщини. Опріч бажання зробити на прикрість полякам, замішалося тут оте саме "русское дело", що й тепер усю справу повернуло чудним способом на боротьбу з національною істотою того самого народу, задля добра якого нібито зроблено реформу. "Русское дело" — значить хай же всі будуть як корінна людність центральної Росії, хай позбудуться своїх національних ознак, забудуть мову батьківську й звичаї.

В такому вигляді "русское дело" однаково вороже й до поляків, і до тих, кого поляки силкувались полонізувати; і до католиків, і до тих, кого вони до католицизму затагували. В такому виключному розумінні "русское дело" шкідливе для самого навіть "русского дела". Несучи всюди ворожнечу, воно нікому пільги та супокою не дає.

Але оце "русское дело" в такому розумінні само ж і засуджує себе на руїну. Власне оце, може не зовсім сміливо, але цілком виразно промайнуло і в аргументації о.о.місіонерів. Пригадаймо тільки їхні страхи, що служба Божа по-українському ввесь народ занадить до костьола та католицизму, — хіба ж це не одверте признание свого безсилля і, навпаки, сили того, хто вживатиме рідної народової мови? Тільки покалічені почуття й логіка можуть навести на думку, щоб зректися тієї сили, що дає рідна мова; тільки безмежне засліплення національне може, признавши силу за рідною мовою, скінчити на її нехтуванні. Таке засліплення ще можна було б зрозуміти, якби воно несвідоме було, але в цьому разі навіть і такого виправдання немає. О.о.

місіонери добре розуміють силу й вагу рідного слова — і свідомо йдуть проти його, свідомо будуються на фантомі "русского дела" й цим самим і його тягнуть на дно за собою.

Очевидно, не той хто свідомо руйнує і своє власне діло, може вийти переможцем у боротьбі. Вийде той, хто реальний, конкретний народ зрозуміє, на його обіпреться й для його працюватиме. На це нездатні ні колонізатори, ні русифікатори, і повинен хтось третій прийти, хто це зробить. Усе питання тільки в тому, коли той третій прийде.

“Вони не просять...”

Старе, як світ, питання про те — "чого навчати й як навчати", себто про зміст шкільної науки та мову в школі, давно вже вирішила педагогічна наука. Востаннє, може, надзвичайно просто і рельєфно поставив був це питання Л.Толстой у своїх педагогічних працях і з того часу воно, принаймні в теорії, вже не викликало жодних суперечок. Кожне згодиться, що школа повинна готувати школярів до життя, виховувати їх на свідомих громадян рідного краю та добрих працівників на користь рідного народу. І з цього погляду поставлене вгорі питання треба вважати за дуже просте, що однієї тільки відповіді й може вимагати. Зміст шкільної науки треба пристосовувати до життя, до його вимогань, — тобто в першу чергу подавати учням відомості про ті обставини, з якими стріватимуться вони в самому житті — це раз. Друге — відомості ці повинно подавати учням їхньою мовою, зрозумілою їм до найдрібніших відтінків. У цих двох основних нормах лежать у зародку всі вимагання справжньої, на досвіді й розумі заснова-

ної, педагогіки; тут, скажемо словами Євангелії, "весь закон и пророцы" педагогічної справи. Од відомого до невідомого — оце той шлях, що ним повинна йти наука в школі; це корінний принцип освіти й виховання, аксіома шкільного життя за наших часів.

Але — дивна річ: питання, добре в теорії, стає дуже заплутаним на практиці; непохитне в основних тезах — цілком знехтувано в дійсному житті; безперечно в коротенькій формуловці потягає за собою палкі змагання, скоро ми поспробуємо показати справжній зміст отих певнісеньких, здавалося б, формул. Через отаку дивовижну річ виходить, що вся справа виховання в сьогочасній школі стоїть власне на забутті, на нехтуванні основних норм педагогічної науки та елементарних вимагань доброго розуму. Виходить, що вчимо ми зовсім не того, чого треба, і не так, як повинно вчити, що з школи робимо не підготовчий етап до життя, а важкий обов'язок, нудний додаток до майбутньої професії, місце для фабрикації дипломів, до вигіднішої кар'єри потрібних. Виходить, що школа стоїть у коренній суперечці, в незрозумілій якійсь ворожнечі до живого життя, котрому служити повинна.

Та коли зазначеним гріхом винна вся взагалі сьогочасна школа, то яким же гріхом винна буде та школа, що ставить собі цілком чужу для освіти й виховання мету: школа, що пробує, як мовляв недавно по щирості один з архієреїв у Державній Раді, "обрусить и оправославить" школярів, — одно слово, школа серед так званої "інородчеської" людності. Тут школа починає вже не з забуття основних норм педагогіки, а з одвертої боротьби проти їх; тут вона не тільки не навчає того, що треба, і так, як повинно, а навпаки — вчить непотрібного і негодящими способами. Тут шко-

да од неї вже не сама пасивна — що вона не дає потрібних відомостей, а й активна, бо вона силкується вирвати з свідомості учнів усі сліди й коріння життя задля сторонньої, наперед поставленої мети. Обрусительна школа — це таке тяжке й усякому тепер відоме лихо, що про неї нема чого й розводитись широко. Тим-то не говоритиму тут про загальну систему, а перейду просто до одного з виявів її, найбільш може тепер пекучого, хоч і найбільш, через якусь гірку іронію долі, знехтуваного й забутого. Мова буде про українську школу, до того ж не так народну, як середню й вищу.

Українці, яких живе в межах Російської держави близько 30 мільйонів чоловік, тільки недавно заслужили в офіціальних сферах рангу "Інородців"*.

Що ж до практики, то раз у раз були вони в цьому одіозному становищі, і навіть культурна наша діяльність, мовляв другий офіціальний документ недавнього часу, "с точки зрення русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противоречит тем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей Украине" **.

Цілком натуральні виходять з такого погляду ті обрусительні експерименти, котрі завжди тяжіли і, на жаль, до сього часу тяжать над українським народом. Серед урядових заходів для обрусіння "коренного русского населения", як люблять говорити при бучних okazіях урядові й близькі до них громадські сфери,

* Циркуляр міністра внутрішніх справ, з початку місяця лютого 1910 р., — див. "Киевские вести", 1910, № 36.

** Рапорт міністра вн. справ до сената з приводу заборони в Москві товариства "Українська Хата", — див. "Рада", 1911, № 52.

школа на всіх її ступінях завжди стояла на першому місці. Збудована по типу казарменного "єдинообрязія", школа по всій Росії, звичайно й на Україні, ставила собі мету, що з освітою й вихованням нічого спільного не має. Не згадуючи вже про мову, з школи скрізь і всюди виганялось усе, що нагадувало про різnorodний національний склад людности в Росії, все, що могло викликати й зміцнити любов до свого рідного, що могло подіяти на почування учнів, підіймаючи їхню свідомість національну, що сприяло культурним інтересам місцевої людности. Задля любові до далекого, витравлювано любов до близького; задля абстрактної єдності, нехтувано конкретними одмінами, що мають таку вагу велику в справжньому, не бумажному житті. Наслідки такої політики ми знаємо, — це надзвичайна одсталість українського народу, культурне здичавіння, рецидив безграмотності й інші такі з'явища, занадто відомі людям, ознайомленим із справжнім становищем просвітньої справи на Україні. Народ наш двічі безграмотний: "раз через те, що йому нічого не говорять літери; вдруге через те, що аж до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбирати літери, книга зоставалась німою або недорікою, бо була чужомовна" *.

Не говоритиму докладно про народну школу на Україні, бо питання це вже досить розроблено і в загальному і в спеціальному письменстві **, і досить широко відоме воно й серед громадянства, дякувати тим статтям, що з'являлися в пресі. Цій ж таки справі

* Б.Грінченко. Перед широким світом. Київ, 1907, стор. VIII.

** Б.Грінченко. На беспроеветном пути. Київ, 1912.

присвячена й "Объяснительная записка" до законопроекту про науку рідною мовою в народних школах на Україні, внесеного навіть у третю Державну Думу. Записка ота в загальних рисах дає всі важніші докази за українську мову в народній школі. Тим-то розглянемо тут саме питання про потребу українізації середньої та вищої школи, беручи в основу ті самі безперечні підвалини педагогічної науки, що сформульовано в питаннях, чого навчати й як навчати повинна школа.

Як відомо, українські домагання в сфері середньої й вищої освіти зводяться власне до того, щоб на Україні середня й вища школа знайомила учнів з минулим і сучасним життям українського народу. — тобто, з його історією, письменством та мовою, з географією рідної землі й її економічним становищем. Це мінімальна програма, якої можна вимагати й од теперішньої вже школи, єдино на підставі права кожного народу одбирати в школі відомості найбільш йому потрібні і в найбільш йому зрозумілій формі. Головніші докази, на яких оперто ці домагання щодо середньої й вищої школи, можна звести до таких-от мотивів.

1. За ідеальний тип школи треба вважати такий, коли освіта шкільна на усьому її протязі становить ряд східців, що один із одного, дальший із попереднього, розвиваються. Обіймаючи певний цикл закінчених наук, кожен вищий східець повинен натурально і консеквентно виходити з попереднього і з свого боку бути підставою для дальшого. З цього погляду, скоро ми пристанемо на існування нижчої, народної, української школи, то повинні будемо пристати й на природне по тому право людей здобувати дальшу освіту й

довершати її рідною мовою, коли вже почали нею вчитись.

2. Величезна більшість тих, хто вчиться в середніх та вищих школах на Україні, тут же й лишається довіку, раз у раз стріваючись з околишнім народом і через службові обов'язки, і в приватному житті. Школа через те повинна дати їм добру підготовку до цих щоденних з народом зносин — тих зносин, в яких йому тепер призначено саму страдницьку ролю — служити за об'єкт вільного і невільного, свідомого й несвідомого обрусительства. Надто особливу звернути треба увагу на становище вчителів у народних школах. Якщо признати за українським народом право на національну народну школу, то ті, хто по тих школах учать, конче мусять знати ту мову, якою їм треба буде вчити, і той народ, якого дітей вони вестимуть до світла. З другого боку, щоб приготувати вчителів для українських наук у середніх школах, треба тих наук добре вчити й по вищих школах.

3. Одірвана від народу середня та вища школа одриває від його й тих, хто в ній здобуває освіту. Нідє може нема такої прірви між народом та інтелігенцією, як на Україні; нідє ота прірва не виявляється в таких ганебних формах призирства до "мужика", до його мови, життя та потреб, як тут. Коли школа говорить про далеке замість близького, про абстрактне замість конкретного, то тим дуже шкідливо повинна діяти на психіку учнів, бо привчає їх до абстрактних форм думки, бо нищить свідомість живої дійсності й чуття до дійсно насущних потреб. Єдиним засобом, щоб запобігти лихові од звички до абстрагування, й може бути знов же знайомість із тим народом, серед якого доведеться все-таки жити, його минулого й сьогочасного, його мо-

ви й письменства, як і взагалі усього його матеріально-го та духовного життя і творчості *.

Коли вже не згадувати навіть про потреби самої науки, то оце ті педагогічні, практичні й ідеальні мотиви, що промовляють за навчання по середніх та вищих школах на Україні української історії, письменства, мови, географії й економічних стосунків. Скоро ми признаємо неминучу потребу народної школи рідною для народу мовою, то тим самим повинні будемо признати і всі консеквенції, тобто таку ж неминучу потребу національної школи на всіх східцях освіти. Хто "а" сказав, той мусить сказати й "б". З зерна народної школи виростає дерево середньої й вищої освіти. Тісні зв'язки між народною школою й дальшими ступіннями освіти давно вже завважила і сформолювала навіть російська література. Досить відомий у 70-х роках російський письменник Юзов-Каблиць у своїй праці "Интеллигенция и народ в общественной жизни России" дуже влучно показав був оті зв'язки і, певна річ, його слова не тільки не втратили своєї ваги тепер, але ще більшої набули, бо — з одного боку — освіта тепер більш поширилась, а з другого — і саме українство займає далеко дужчі позиції, ніж тридцять років тому. Життя теж не раз пробувало подати коректив до теперішніх порядків щодо середньої й вищої освіти на Україні. З численних фактів далекого і близького минулого нагадаю тут найбільш визначні.

* Докладне мотивування справи з наукового боку можна знайти в книзі проф. М. Грушевського "Освобождение России и украинский вопрос", СПб. 1907, — особливо в статті "Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки".

Ще в 60-х роках заснував був, за славного Пирогова, його помічник Тулов "Временную педагогическую школу" в Києві, і вона стала на єдино правдиву путь, бо дбала про виховання таких учителів, які знали б той народ, серед котрого їм належало працювати. Тим-то згадана школа не цуралась української мови, історії й письменства і навіть почала була дбати про підручники для українських шкіл. На жаль, усі заходи Пирогова загинули разом з тим, як він покинув попечительство в Києві, та й сама педагогічна школа пробула на світі дуже недовго. Потім настала реакція і певна річ, не сприяло новим спробам українізації школи і з ними, поминувши деякі земські постанови та резолюції відомих "комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности", ми стрінемось аж тоді, коли вже розв'язані стали руки й язики. Року 1905 опубліковано відому "Записку о нуждах украинской школы", що вперше цілком виразно зазначила зв'язки між народною школою та середньою й вищою. Р. 1906 принципи "Записки" подекуди й на практиці справдились. Не спиняючись на спробах завести українські науки по гімназіях (у Києві, Одесі, Кам'янці), нагадаю недавню заяву, за 513 підписами, подільських семінаристів про те, щоб довести нарешті до діла дозвіл синоду на викладання в семінарії українських наук *.

Далеко ширше позначився рух до українізації у вищій школі, тим-то варто згадати про його докладніше.

Року 1906 на Україні проміж студентством залунав заклик до націоналізації вищої школи, щоб набли-

* "Рада", 1911, № 255.

зити її до місцевого життя, потреб та інтересів. Київському університету належав почин справи, але на його щиро озвалось студентство й двох інших на території України університетів — харківського та новоросійського. 16 жовтня 1906 р. в київському університеті відбулось велелюдне зібрання, що обмірковало справу українських кафедр і подало потім раді професорів свої резолюції та докладно мотивовану записку, яку підписало 1430 студентів. У записці зазначено, що ще р. 1905 українське громадянство і студентство домагались заснування по всіх університетах на Україні кафедр української мови, письменства й історії (на історично-філологічному факультеті) та українського права в зв'язку з одмінами економічних стосунків на Україні (на юридичному). Професорські ради деяких університетів, напр., новоросійського, поставились тоді були до такого домагання цілком прихильно. Зазначивши це й розглянувши докладно всі аргументи проти українознавства серед університетських наук, записка наприкінці висловлює певні надії, що рада університетська з свого боку не занехає справи, підтримавши всестудентське домагання й усіх заходів уживши, щоб довести його до щасливого кінця*.

Надії ці не справдились. Ради професорські, взагалі кажучи, ніби не дочули того голосу життя, що промовляв цим разом устами молоді. Тільки поодинокі люди з професорської корпорації озвались на той заклик. Року 1907 у всіх трьох університетах на Україні оповіщено курси українознавства: в харківському уні-

* Записку київських студентів надруковано в "Раді" 1906 р., ч. 64.

верситеті проф. Сумцова, в новоросійському пр.-доц. О.Грушевського і в київському — професорів Лободи й Перетца; два перші навіть і читали свої курси українською мовою. Ця спроба українських курсів серед студентства мала чималий успіх, та міністерство народної освіти поспішилось ліквідувати справу. На другий вже рік, через "незалежні обставини", українські курси зникли з університетського обр'ю. Але хоча надії студентства на піддержку професури й не справдились, то допомога й спочуття прийшли з іншого боку. Резолюція київських студентів збудила живий одгомін серед усіх шарів української людності, од інтелігенції до селянства й робітників, що тисячами прилучали свої підписи до вимагання студентів. В усіх київських газетах, особливо в "Раді" кінця 1906 й початку 1907 рр., знаходимо силу листів та заяв із спочуттям студентам у їхній боротьбі за наближення університетської науки до життя. За малу годину число підписів, щонайменше, перейшло поважну цифру 10.000 *.

Цей епізод минувсь непомітно під час затяжної громадської боротьби, а тим часом він має величезне принципіальне значіння. Він наочно показує, скільки правди у відомому виклику одного третєдумця під час обмірковування шкільного законопроекту про українців — "они не просять" (національної школи). Так, вони не просять... Але, як показує зазначений допіру епізод, вони вимагають своєї національної школи. І ледве чи можна не вірити, що вимагання це, і у нас і в Галичині, раніше чи пізніше, а таки справдиться, як і кожне

* "Ріда", 1907, ч. 155.

вимагання, що за підставу саме життя має та його непохитні закони...

Кривенькою стежечкою

Недавно була в "Раді" надрукована звістка з Олександрії, на Херсонщині, що шкільна комісія при земській управі дозволила вчителям земських шкіл користуватися з "украинского наречия". Звістка трохи невізразна; з неї виходить, що в першій групі ніби дозволено вживати рідної мови досить широко, а в старших тільки пояснити рідною мовою незрозумілі школярам російські слова й вирази. Але коли навіть так, то все ж постанова комісії при земській управі має чималу принципіальну вагу в справі ширення освіти на Україні.

Коли глянути на справу з чисто практичного боку, то треба признати, що згадана постанова не дає власне нічого нового. З давнього давна й по всіх школах на Україні кожний путящий і тямущий учитель уживав у школі "украинское наречие", — уживав, бо мусив, бо інакше наука його ні на що йшла і з величезними труднощами доводилось дуже малих наслідків доходити. Тільки безнадійні тупиці, що нічого живого не вносили й нездатні вносити в свою науку, могли додержувати отого домагання, щоб учити дітей чужою й незрозумілою мовою, калічити їм психіку й тішитися з того, як діти, мов папуги, цілком механічно й без розуміння, тарабанили яке-небудь: "на берегу пустынных волн стоял он дум великих полн". Але треба сказати, що таких учителів, які свідомо йшли до школи з обрусительною метою, певне була раз у раз меншість. Та й то найзапальніших з-межи їх швидко навчало

життя й підборкувало той запал і, про людське око додержуючи циркулярів, вони разом з тим мусили по-таємці, ховаючись од начальства, говорити до дітей так, щоб ці розуміли їх. Одне слово — здебільшого по Україні був той порядок, який нарешті зважилась легалізувати земська управа в олександрійському повіті: школа вчила не російською й не українською мовою, а якимсь російсько-українським жаргоном, механічною мішаниною двох мов, і не тільки школярі, а й самі вчителі безнадійно в них плутаються.

Але ж чи допомагає це справі, чи справді таким половинчатим, покрученим шляхом можна дійти до освіти? Історія освіти на Україні промовисто відповідає на це питання. Ми бачимо, що народна школа у нас, витрачаючи силу праці й енергії, досягає якнайменших результатів, що в кращому разі випускає вона "безграмотних грамотіїв", мовляв Карпо з "Суєти", тобто письменних тільки на літери, а не на зміст прочитаного. Це в кращому разі, бо в гіршому... Нам пригадується сценка з оповідання одного вчителя з тієї ж таки Херсонщини: доросла людина, що колись дуже добре, з відзнакою, скінчила школу, билась-билась, упрівала-впрівала, щоб підписати своє прізвище і нарешті з мукою промовила: "коли ж бо я забув, як заглавне Г пишеться"... І отаких, що "забули" — сила, ім'я їм — легіон. І це якраз результат тієї школи, то цілком чужої, то половинчатої, що тільки крадькома й ховаючись, боязко й іноді півглузливо, контрабандою проносила до дітей рідне слово, а не закладала його в основу всієї науки. Опортуністична практика, що обходила кривими стежечками всякі гострі заборони, не могла дуже поправити діла, бо принципіально вона теж стояла на нехтуванні психічного складу дитини, її світогляду й

готового запасу живих розуміннів та спостережень, з якими приходить до школи наше дитя. Замість того, щоб запас той просто й одверто пускати в діло, як підвалину до дальшого розвитку, школа більшу половину його викидала цілком, а на остачі силкувалась будувати якісь покручі думки, вбиваючи живу й оригінальну вдачу, прищеплюючи несміливість, хитання, плутанину в думках та в способах ті думки висловляти. Та й самі діти добре розуміли, що рідне слово в устах офіційної особи, якою стоїть перед ними вчитель, було тільки контрабандою, — і певне з цього робили свої висновки, убійчі для справжньої освіти й виховання.

Зазначивши деяку, як на теперішні часи, сміливість олександрійської земської управи, що зважилась одверто легалізувати те, що контрабандою раз у раз було, — ми все ж таки не можемо з того вельми тішитися. Треба вже раз назавжди сказати, що половинчатість і криві стежки в справі шкільної мови так само шкідливі, як і цілковите нехтування рідного слова та одверте обрусительство. Треба признати нарешті, що тільки одверте й консеквентне, і в книжках і на письмі і в розмові, вживання народної мови в школі без усякого обмеження — може одухотворити й саму школу і прищепити школярам і любов до знання, й охоту читати, і бажання працювати коло свого розвитку. Треба одкинути раз назавжди той ідеал "неграмотних грамотіїв", понад який сьогочасна школа наша не спроможеться піднятися.

Половинчатими, несміливими, опортуністичними заходами цього не досягнути. Половинчатість у заходах веде до половинчатості і в наслідках, а це завжди було суцєю карою Божою на нашу школу. Так воно й

буде, аж поки самий отой принцип половинчатості не щезне. Кривенькими стежечками не ходять у таких простих справах, як освіта й виховання, а коли ходять, то всього доходять, тільки не освіти, тільки не виховання.

За український університет

Обструкція, що провадили українські послы в парламентських комісіях, поставила університетську справу на новий, більш певний шлях. Ми вже згадували, що австрійський уряд змушено обструкцією піти на уступки, і закордонні газети подають тепер ті умови, на яких український "парламентський союз" може пактувати в справі українського університету. Уряд повинен признати українській професорській колегії повну автономію, призначити 6-літній річенець для заснування українського університету, а тим часом подбати про всякі наукові інституції, стипендії і т.ін. для майбутнього університету. Щодо місця, то хоча б у цісарському рескрипті й не був точно зазначений Львів, проте уряд має дати іншим способом свою запоруку, що університет буде не де інше, як таки у Львові. Ось на таких тільки неодмінних умовах українські депутати згоджуються вести далі переговори з правительством.

Звичайно, що парламентський шлях тільки тоді добрий і може довести до мети, коли послы почуватимуть за своєю спиною дужу піддержку широких народних мас, спільну думку всього народу. Самі послы нічого, певна річ, не могли б подіяти, коли б робили на власну руч, не рахуючись з бажаннями народними. Отже найперше завдання тепер — це організувати справу так, щоб той голос народу рознісся по всіх закутках рідної землі й дав потім потужний одгомін у

парламентських кругах. За цю чергову й надто пекучу тепер справу взялися політичні організації в Галичині.

В останньому (134-му) числі газети "Діло" маємо відозву до українського народу — "За український університет"; підписали її заступники од комітетів національно-демократичної, радикальної й соціал-демократичної партій, а також од українського студентства. "Справа першорядної ваги для українського народу, справа українського університету, стоїть нині на порядку дня нашого життя політичного", — з такими словами обертається до народу відозва, присоглашаючи однодушно й одностайно відповісти на ворожі напади цими словами: "український університет мусить стати у Львові".

"Це ж не розбишацький, хижацький похід на чуже добро, — аргументує відозва, — це ж не варварський похід на здобутки культурні другого народу! Це домагання культурне новочасного народу, що хоче на своїй землі мати свій храм науки... Не хочемо загарбувати чужого добра. Не хочемо відбирати ніякого університету у польського народу; ми хочемо свого українського університету і хочемо його мати там, де маємо право бути, жити, думати й боротись за кращу будучність, в столиці краю, де живуть мільйони українського народу, — там, де українська наукова праця може розвиватись. Ми не позволимо на це, щоб нас уважали паріями там, де ми живемо!"

Таку відповідь польським шовіністам дає нині все українське громадянство, без різниці напрямів політичних; усе воно одностайно виставляє домагання українського університету. Ми можемо бути певними, що цей голос заступників політичних організацій справді знайде широкий одгомін і могутньою хвилею розійдеться

серед народних мас по всій Галичині й звідти залунає те ж саме домагання: "український університет мусить стати у Львові!". Ми певні, що на голос заступників громадянства одгукнуться величними маніфестаціями численні збори і віча. І ми заздriamo нашим закордонним братам...

Цим способом ми тепер не можемо підтримати їх у боротьбі за своє право. Але хай вони знають, що спочуття всієї свідомої України — з ними, що тут теж озивається голосно пульсування того живчика, який б'ється там, за кордоном. І приєднуючи за себе й за наших — ми кажемо це сміливо — читачів і свій голос до домагання наших братів, з певністю кличемо: "так, український університет стане у Львові!"...

Східне питання й українці

Боротьба українського народу з степом — отими турськими племенами, що по черзі переходили незмірними чорноморськими степами, належить до найбільш популярних мотивів у нашому письменстві. Широкий степ таємничий, звідки без упину забігали на Україну кочовники, завжди був тим ворогом, що чигав на наші селища, руйнував, палив і плюндрував оселі, грабував добро, забирав людей у неволю. В боротьбі з степом, отим "диким полем", гартувалась за старих часів українська сила, в боротьбі ж складався й руйнувався лад державний, установлялися й економічні стосунки, як, напр., торгівля та навіть і хліборобство. Печеніги й половці, потім татари й турки найдужче записалися кривавим слідом на сторінках історії українського народу. Од цих хижаків не були безпечні навіть далекі од степу сторони, не помагали ні сторожі, ні кріпості на

пограниччі степовому. Кожної хвилини могла зірватись буря од степу, що валила вироблений лад, позначаючи свій слід кров'ю та пожежами. З рукою на шаблі працював у полі хлібороб, озброєний виходив у свою дорогу крамар, за міцними мурами справляв своє діло ремісник. Ця безупинна, повсякчасна боротьба з дикими турськими ордами наложила свою печать на все життя на Україні, вона ж одбилася і на письменстві та на тих усних творах українського люду, якими він виявляв свої почуття й думки, висловлював свої надії та болі. Не згадуючи вже про сторінки наших давніх літописів, суспіль залитих, якщо можна так сказати, кров'ю од цієї боротьби, не згадуючи про невмируще "Слово о полку Ігоревім", промовистий пам'ятник тієї ж таки боротьби, — маємо цілий великий цикл народних пісень та дум, що всіма сторонами показують усі моменти в тій одвічній боротьбі. Напад орди, плюндрування осель, турецька неволя й каторга, походи козацькі та визволення або втеча бранців, сутички й смерть у степу і т.ін. — ось звичайні мотиви цієї надзвичайної епопеї, що уривками, але повно малює оту боротьбу. Кожне, мабуть, знає такі перлини народної творчості, як от думи про втечу трьох братів із неволі турецької, про Байду, про бурю на Чорному морі, про Самійла Кішку, невольницькі плачі і т.ін. Всі вони бренять одним тужним мотивом:

Зажурилась Україна, що нігде прожити;
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти;
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала...

Особливо взнаки давалася нашим людям в старовину тяжка неволя турецька. Було українців скрізь у ті часи, по всьому побережжі Середземного моря; попа-

даючи спершу до турків бранцями, потім наповняли вони собою невольницькі базари по всьому сході. Недобрі почування викликала до себе ота "земля агарянська", що стільки мук набачилася й стільки крові напилася "бідного невольника". "Стали бідні невольники, — співається в одній думі, — на собі кров християнську забачати, стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:

Ти земле турецька, віро бусурманська,

Ти розлука християнська!

Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,

Або брата з сестрою,

Або мужа з вірною жоною!.."

"Визволь, Господи, всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської" — це звичайний кінець мало не всіх дум того циклу про українсько-турецьку боротьбу і вже це само показує, якою пекучою проблемою була для України ота боротьба з хижим степом — оте східне, мовляв, питання.

Не дивно, що така популярність зазначених мотивів, традиційна в українському житті, перекинулась навіть у наше новітнє письменство, коли давня боротьба одійшла вже в безвість минулого: ледве чи знайдемо хоч одного письменника до самих 80-х років, який би цими мотивами не захоплювався, який би не підходив так або інакше до визволу "всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької". Хоча самій Україні за нових часів не було вже страшно тієї неволі, але багато ще тоді жило під турком того невольника, християнської "раї", що почувала на собі все страхіття турецького ладу. Тим-то, коли в самій Туреччині починалась боротьба, щоб визволитися з тих "турецьких" порядків, то велику вона знаходила симпатію на Україні. Пов-

стання 1875 р. найперше позначилося не де інше, а тут. Перші волонтери, перша агітація за визволення, перші гроші — все пішло з України. "Зібралися громадяне в помешканні М.П.Драгоманова, — пише в своїх згадках один з волонтерів, — і на цій раді пропоновано було організувати цілий отряд українців-волонтерів... Порахували, скільки коштуватиме подорож кожного волонтера, і тут же зробили першу грошову складчину на цю справу: по 100 карб. з кожного громадянина" *.

Програму цих визвольних заходів дав тоді ж таки Драгоманов. "Це вп'ять мов та козащина, — писав він про визвольні заходи, — тільки не зовсім така, як колись. Тепер вже про здобич ніхто не думає; ніхто не ненавидить турка за те, що він турок, що інакше живе. Інакше говорить, другої віри. Хотять тільки, щоб ніхто не гарбав чужого добра та щоб ніхто не неволив другого, щоб кожний жив у своїм краї, хазяїнував, говорив, думав вільно, як собі сам хоче" **.

Нові часи поставили, очевидно, й нові завдання перед людьми.

Особливо ці щиро людські завдання, оті визвольні думки, позначилися серед українського громадянства в дальшому ході так званої війни за визволення. Тоді як переважна більшість росіян не вдержалась од голосних шовіністичних вигуків, а дехто, як напр., Суворин, з тим галасом зв'язав свою особисту кар'єру й добробут, українська публіцистика до кінця додержала того щиро визвольного тону. Надто великої уваги варті з

* В.Яновський. Спогади українця-волонтера... "Л.-П. Вістник", 1911 р., кн. VII — VIII, стор. 93.

** М.Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків. К. 1876, стор. 69.

цього погляду писання Драгоманова. Обурюючись справедливо на "турецькі порядки" нелюдські та спочуваючи од щирого серця визволенню братів-слов'ян, наш публіцист ні на мить не спускав із очей того, хто і що підтримує ті "турецькі порядки" і хто саме забезпечує "існування Туреччини в ХІХ в." Мало того, такі ж "турецькі порядки" знайшов він і по інших державах і на них саме й поскладав усю вину за неволю та гнобительство. Досить згадати тільки заголовки статей Драгоманова, як "Чистое дело требует чистых средств", "Турки внутренние и внешние", "Внутреннее рабство и война за освобождение", "До чего довоевались" і т.ін., щоб зрозуміти широку постановку східного питання у найвизначнішого українського публіциста. Визволення слов'ян з неволі турецької він зв'язав із загальним визволенням, даючи цілу широку програму того, як позбутися "турецьких порядків" не в самій тільки Туреччині...

Стоїмо знов перед завірюхою на Сході, знов східне питання захоплює громадську увагу. Правда, воно інакше стоїть тепер, ніж у 70-х роках. І Туреччина вже не та тепер, що була, та й "брати-слов'яни" не тільки в ролі "невольників турецьких" виступають, а мають змогу брязкотіти зброєю й навіть дозволяти собі таку розкіш, як шовіністичні вигуки. Все ж таки знов справа визволення народів, що так терплять багато від турецького централізму, повинна стояти на першому плані й тепер. Цей централізм, що дихати не дає недержавним націям у Туреччині, й викликав серед їх ворожнечу проти оновленої Туреччини, він же дає поживу й симпатії до справи визволення поза межами Туреччини, він же годує обурення проти турецьких порядків серед вільних слов'янських народів. Уряди мають, звичайно,

свою думку, не завжди чисту та безкорисливу, але народною боротьба може стати тільки тоді, коли є в ній елемент визволення. Тим-то нам здалося, що до речі нагадати тепер про те широке, щиро визвольне освітлення східного питання, яке зробив колись Драгоманов. "Чистое дело требует чистых средств", — і тепер можна проказати слідом за Драгомановим, а насамперед — "нужно сделать всю внутреннюю и внешнюю политику страны действительно славянскою, народною, реформирующею и освобождающею! Нужно, словом, и для братьев и для самих себя устроить дом, в котором можно было бы жить хоть сколько-нибудь по-человечески и развиваться беспрепятственно". Без цього нема чого й говорити про визволення, бо ті ж самі теперішні турки з повним правом можуть одказати своїм ворогам-порадникам: "врачу, ізцілися сам"...

1812-й рік на Україні

Вся війна 1812-го року відбувалася далеко від України, в центральній Великоросії та на західних границях Росії, в Польщі й Білорусі переважно. З українських земель чужоземне військо зачепило було, та й то злегка, кілька західних повітів на Волині, де на короткий час зупинялись переходом частки великої армії Наполеона. Поспішаючись до Москви, Наполеон пішов простішою дорогою, не скористувавшись з іронічної поради одного російського генерала, який нагадав йому, що Карл XII "ішов на Москву через Полтаву". Правда, як видно з опублікованих у книзі французького історика Артура Шукє документів, Наполеон мав думку рушити на Україну з Москви, бо там було б краще й вигідніше зимувати, але цим разом дорогу йому засту-

пило російське військо й повернуло його на старий шлях, де вкрай дезорганізовані недобитки великої армії й знайшли собі здебільшого могилу. Безперечно проте, що з свого походу Наполеон виніс деяке зацікавлення Україною. Нехай то був просто випадок, що в його речах знайдено між іншим "Енеїду" Котляревського, але маємо інший факт, який показує, що Наполеон таки хотів дізнатись докладніше про Україну та її народ. Про цей факт розповів недавно на сторінках "Ради" д.Подольнин* і ми тут тільки нагадаємо коротенько, що коли Наполеон повернувся до Франції р.1813-го, то з його спеціального наказу написано й надруковано в 30 примірниках Лезюра "L'Histoire des Cosaques" — велику, на 600 сторінок, історію України, складену на основі самих європейських джерел. Недурно, мабуть, такий практичний чоловік, як Наполеон, зацікавивсь був Україною: певне він снував щодо неї якісь свої комбінації. Але зоря його вже зайшла і незабаром Лейпціг та Ватерлоо поховали і славу його, і вплив на європейську політику.

Таким чином на всій Україні, oprіч невеличкого куточка її, зовсім р. 1812-о не бачили озброєнного ворога. Та й там, де переходили чужоземці, вони не лишали за собою вікопомних слідів, і через те про їхнє перебування скупі маємо й випадкові звістки. Через Волинь, як згадано, переходили корпуси князя Шварценберга, Фреймонта та Реньє, спiniaючись на одпочинок по селах ковельського та володимир-волинського повіту. З архіву володимир-волинського духовного правління можна дізнатись, напр., що 17 серпня польський полк пограбував соборну церкву у Володимирі;

* С.Подольнин. Наполеон і Україна. "Рада", 1912, ч.141.

що 18 серпня в селі Єзерях католицький священик з Фреймонтового корпусу правив свою службу в православної церкві, "не гнушаяся ничем, но отдавая надлежащую честь дому Божию"; що в с.Черневі генерал Реньє ночував у церковному притворі, але поведивсь надзвичайно ввічливо і пристойно *.

Так само не лишили майже ніякого сліду і ті спроби завести тісніші зносини на Україні, на які пускалися з французького війська: одна з прокламацій, поширених серед польської шляхти на Волині, просто докоряє полякам за те, що вони байдуже ставляться до відродження Польщі, а французький резидент Прадж опісля признавався, що йому не пощастило знайти прихильників на Волині, хоча на це ні коштів не жалувано, ні інших заходів**.

Не диво, що "тревожные годы", як зве той час д.О.Левицький, далеко не так одбилися на Україні, як по інших місцях, що мали безпосередні спіткання з чужоземним військом. Сюди доходили самі чутки, та й то часто дуже непевні, до того ж і вони запізнювались надзвичайно. Так, у Києві, про піддання Москви, навіть серед високих кругів, до яких належав, напр., митрополит, довідались аж за три тижні по тому, як Наполеон увійшов у "серце Росії"***.

Серед народу, очевидно всякі чутки про війну ще більш були поплутані і ще пізніше туди доходили. Можна сказати, що народ на Україні майже нічого не знав пев-

* О.Л. Союзники Наполеона на Волини в 1812 г. "Киевская Старина", 1894, кн. I, стор.134-135.

** О.Левицкий. Тревожные годы. "К.Старина", 1892, XII, стор.359.

*** Отрывки из дневника митр. Серапиона. "К.Старина", 1884, VI, стор.451-454.

ного про "нашествие дванадесяти язык" і тільки начальство та поміщики робили ті чи інші заходи на випадок "вторжения" ворога. Дехто з панів од "смятения и страха" збирався тікати далі на південь, до Єлисавета або, навіть, і Катеринослава, а начальство на правобічній Україні або, по офіційній термінології того часу "в губерниях от Польши приобретенных" дуже пильно додивлялося, чи нема яких розрухів між польською шляхтою, а до неї ж тоді належало тут мало не все панство.

Як по правді казати, то оцим нагляданням спершу й обмежувалися всі урядові заходи на правобережній Україні. Ще р. 1810, тільки сподіваючись війни, заходивсь був уряд ставити по деяких місцях фортеці, між іншим і в Києві, та ловити шпигів, емісарів і всяких "злонравных людей". "Лиц польской, французской и жидовской наций, любопытствующих о числе и о состоянии войск, яко о предметах не приличных и не принадлежащих частным лицам" велено арештувати*.

Дехто більш спритний з поліцейського начальства доводив навіть про "народное возмущение", хоча все те "возмущение" в сквирському, напр., повіті виявлялось хіба тим, що "все молодые дворяне сего края выдумали отпускать себе усы и по молве носят слухи, что отпущенье усов есть какой-то знак, тайно между ними положенный"**..

Жодного шпига чи емісара тоді не спіймано і взагалі всі ті адміністраційні заходи здійснювали тільки колот поміж людьми, ширили тривожні поголоски й витвори-

* О.Левицкий. Тревожные годы. "К.Старина", 1892, XI, стор.201-202.

** Там же, стор.203.

ли скільки голосних справ, що в основі своїй мали саму безмежну підзорливість разом з безмежною ж наївністю та безпорадністю місцевого начальства.

Так, із великої київської пожежі р. 1811, коли од звичайної необережності міщанського хлопчика весь Поділ пішов з димом і од Києва лишились самі руїни, зроблено прелюдію до ворожого нападу на Росію. Народився міф про таємних паліїв, наїхала з Петербургу ціла комісія з генералом Ертелем на чолі, щоб їх виловити; почалась велика турбація, по дорогах скрізь поставлено сторожу з наказом усіх безпашпортних — "если тот человек будет простого звания, то прислать его за караулом в нижний земский суд, а ежели будет проезжать какой человек состояния знатного и никакого письменного вида не будет иметь и не будет никому свидущ, чили знаком, такого пристойно(!) упротить, дабы он обождал до резолюции, и зараз давать о сем-же знать нижнему суду или земскому исправнику"*.

Для України, що доти не знала ніяких пашпортів, це було усе одно, що все життя перевернути: на підставі отого неначе у Щедрина позиченого наказу, щоб "незнатного представить, а о знатном, упросив обождать, доносить", наловлено справді силу людей, хіба Богові духа винних, — особливо, коли хто з них виявляв свою вину "переменою лица и трясением целого корпуса", або удаванням(!), "будто не знает говорить языками русским и польским", як це траплялось раз по раз

* Там же, X, стор. 19-20.

Із чужоземцями, що приїздили задля торгових чи інших яких справ на Україну. Через отакі накази, тривожні поголоски та звістки непевні з'являються навіть усякі авантюристи та психопати, як Тршалковський або Ковальський, що складають цілі легенди про ватаги паліїв, оповідають складні історії, які потім показуються вигаданими од першого й до останнього слова, але поки що закручують у вир підозріннів багато неповинних людей, що своєю неволею мусять відпокутувати буйну фантазію самозванних паліїв. Всі такі заходи, безперечно, сіяли тривогу серед людності й творили той ґрунт, на якому дуже легко плодяться усякі непевні поголоски, ростуть легенди та примари небувалої небезпеки. Пожежі, "единственно от безопасности и неосторожности хозяев или от шалости и неудовольствия домашних слугителей (происходящие)", як поясняв губернатор київський Милорадович, поставлено таким чином на перший план, як події великої політичної ваги. Серед такого тривожного настрою прийшла до Києва звістка про те, що чужоземне військо увійшло в Росію.

II

З початку липня вийшов відомий маніфест, щоб усі люди в державі "с крестом в сердце и оружием в руках" стали на оборону держави. Панство й на правобічній і на лівобічній Україні озвалось зараз тим, що ухвалило сформувати своїм коштом скільки полків міліції ("земское ополчение"). На лівому боці Дніпра, в Полтавщині, таких полків справді набралось на чотири

4. С.Єфремов.

піших та на сім кінних, які 1 листопада 1812 р. рушили в похід і після всяких військових справ, під Замостям тощо р. 1814 повернулись додому*.

Не так гладко пішла справа з земською міліцією на правому боці Дніпра. Як доводила до відомості міністрові місцева власть, тут одразу виявилась незгода між панством "российской нации и польской". Перше, а також міщани з Києва та Богуслава, з більшою нібито охотою озвались були на заклик уряду, даючи одного чоловіка на 100 душ, другі ж насилу згодились дати 3 чоловіка на 500 душ. Опозиція поляків довела до того, що місцева власть надумалась була "особ, подозрительных по своему влиянию над прочими и не благорасположенных к правительству" повисилати з України**.

Міністерству було тоді, правда, не до того, то цей план не доведено до діла; зате ж звелено було міліції тут зовсім не збирати, а зібраних пустити по домівках. Натомість в урядових кругах зродився новий план: використувати на війні популярне ще на Україні ім'я козацтва.

З планами вернути козащину на Україні уряд не раз носився й до того. Так, відомо, що ще р. 1807 думка "учредить в Малороссии козацьи полки" була і в Олександра I, і у його прибічників, як напр., у Аракчеева***.

* И.Павловский. К истории полтавского ополчения 1812 г. "К.Старина", 1904, III, стор.110-111; Китицын. Полтавское дворянское ополчение 1812-1814 гг., "К.Старина". 1904, VII-VIII, стор.10-14.

** О.Левинский. Тревожные годы. "К.Старина", 1892, XII, стор. 240.

*** А.Л. Мысль имп. Александра I об учреждении в Малороссии казачьих полков. "Киев.Старина", 1890, I, стор.119-120.

Не диво, що вона знов народилася, коли настала небезпека од далеко дужчого ворога. Уряд згадав тоді про славне українське козацтво, — немов прочими стали слова з старої пісні: "Зруйнували Запорожжя — буде колись треба". Така потреба справді прийшла під лиху годину. "В здешних губерниях, — писав губернатор київський гр.Санті до міністра поліції,— владельческие крестьяне состоят из древнего российского народа и много есть между ними семей, происходящих от малороссийских казаков, имеющих толь сильные войны и ненависть противу польской республики; они же, быв единовѣрны и преданы России, могут быть весьма с пользою быть употреблены при нынешних обстоятельствах, а особливо ест ли дать им древнее название козаков пехотинцев, могущее не только удержать их от побегов, но и родить в них отменное усердие и ревность к службе российской"*.

Думка така про відродження козаччини, очевидно, носилась, як то кажуть, у повітрі, бо урядові заходи навіть попередили це бажання гр. Санті. Ще за тиждень до війни прийшов царський наказ до полковника гр. де-Витта, щоб він сформував на Київщині й Поділлі охочекомонне українське військо з міщан та селян, по одному чоловікові од 150 ревізьких душ. Коня і всю справу до його, зброю й одєжу, козаки повинні були справляти власним коштом. Незабаром набрано було 4 таких полки, на 3600 чоловік, і з назвою українських козачих полків вони прилучились до армії Тормасова**.

* О.Левицкий. Тревожные годы. "К.Старина", 1892, XII, стор.341-342.

** И.Павловский. Малороссийское козачье ополчение в 1812 г. "Киевская Старина", 1906, IX, стор.1-2.

Цікаво тут буде зазначити, що вербунок у козаки через те, що до його людність поставилася з великим захватом, збудив нові страхи серед місцевих адміністративних Касандр. Поліція побачила в цьому велику небезпеку для держави й засипала своїми доносами вищу владу. "Ни за какое дело, — пише один з поліційних чиновників, — так охотно не брались, как за собиране козаков. Этим что-то подают на себя великое подозрение, а особливо тем, что палестранты* и молодежь... пьют и песни, составленные стихами, поют на счет сбора сих козаков, что-то неприятное и в критику для России"**.

Не втік од цих підозріннів і сам гр. де-Витт, що на своє лихо був свояком одного польського магната. "На сих днях, — доносив звенигородський справник, — слышал я, что формирующий в г. Умани украинское козацье войско полковник граф де Витт якобы некоторым полякам говорил сии слова: "Что я с этими козаками буду делать? Ежели я поведу их к армии и попадутся мне навстречу французы, — то я скажу им, что я сих козаков к вам веду... А в нас теперь внутри войска

* Палестранты — адвокаты й практиканты при судах.

** О.Левицький. Цит. праця, "Киевская Старина", 1892, XII, стор.348. Характерно, що до українців адміністрація ставилася інакше, ніж до поляків; київський губернатор писав до ген. Торماسова: "землемеры здешней губернии все малороссыяне, в верности их сомнения не имею, кроме одного — и потому только, что учился в Кременце, для чего держу его в Киеве. Хотя всех понетов карты, также и почтовым дорогам, хранятся в архиве города Киева, но при отступлении войск некоторые из здешних дворян (поляки тобто) не оставят снабдить неприятеля вернейшими картами, которые они имели еще во время республики". Там же, XI, стор.211.

нет: чтобы не вышло на то (чего, Боже, сохрани), что мы сами на себе дадим им способ и в руки меч" .*

Так далеко заходила в своїх страхах правобережна адміністрація.

III

Інакше стала з козаччиною справа на лівобічній Україні, де не знайшлося такого "козла отпущения", яким на правобічній для адміністрації стали поляки. Коли 25 червня вийшов царський до генерал-губернатора Малоросійського, кн. Лобанова-Ростовського наказ про формування козацьких полків на Полтавщині та Чернігівщині, то місцеве начальство узялось до діла з великим захватом. Мало того, Лобанов-Ростовський подавав навіть надію, що такий порядок одбування військової служби, замість зненависної рекрутчини, лишиться й надалі. Подавши інструкцію, як набирати полки та комплектувати їх, яку справу їм та амуніцію мати (загалом те саме, що і в інструкції гр. Виттові), — генерал-губернатор додає поміж казенно-патріотичними фразами отакі обіцянки: "Таково сих полков устройство столько близко или похоже с древним состоянием малороссийских козаков, что нет сомнения, что здешнее козачество не представит одним избранием пользоваться, а польстится употребить сей случай доказать многочисленной формовкой, что они все достойны получить навсегда право составлять из себя защиту и служить не по очереди рекрутской, а по усердию к царю и ревности к ремеслу, в коем отличиться они всегда умели: ибо кто не ведает, что быть

* Там же, XII, стор.349.

дома и быть на войне было сущее дело предков их и потому ожидать можно, что и без наряду от меня представится из каждой сотни больше одного охотника. После чего доведется мне донести царю, отцу России, что все козаки равно на злодея готовы и потому оказать повели, всемилоостивейший Государь, б ы т ь им в свободное время дома и от рекрутства свободными, ибо на оборону царства твоего составят они всегда целое войско"*.

Звичайно, досить було тоді тільки натякнути на козаччину, щоб народ сунув записуватись залюбки. Адже на Україні ще не перевелась тоді традиція, що сполучила до купи слова "вільний козак", і за козаччиною зараз же виринала надія — здихатись зненависного кріпацького ярма разом з некручиною, податками, тощо. Поет наш Котляревський, що набрав 5-й полтавський полк, між іншим, доводив до відомості генерал-губернаторові, що народ "поступал в козаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния"***; з остерського повіту писав земський комісар, що люди прийняли звістку про козаччину "восторгом чувств уверяясь"; пирятинці посиляли до війська од кожних 20 чоловік — по козакові. Менш, ніж за місяць, було вже набрано 15 полків: 9 з Полтавщини й 6 з Чернігівщини; в полку рахувалось 1.200 чоловік***.

* И.Павловский. Малорос. козацье ополчение. "Киевская Старина", 1905, IX, стор.7-8.

** И.Павловский. Участие И.П.Котляревского в формировании малорос. казачьих полков. "Киевская Старина", 1905, VI, стор.315.

*** И.Павловский. Малороссийское казацье ополчение. "Киевская Старина", 1906, IX, стор.8.

В вересні козаки вже рушили в похід на Калугу й Тулу, стояли потім "кордоном", що заступав од ворога границю України, а деякі з козацьких полків ходили і в Європу: були у "Храм-фурті" (Франкфурті), в Швейцарії, Гамбурзі тощо. Царським наказом 30 вересня 1814 р. козацьке військо розпущено "в дома свои". "Во изъявление же особенного благоволения к сему ополчению", на прощання звелено козакам дати... по 2 карб. асигнаціями "единовременного вознаграждения"...

Тим і закінчилась ця новітня козаччина, не виправдавши й малою мірою тих жертв та надій, що покладали на неї люди. А тим часом, не кажучи вже про те, що вони положили великі матеріальні жертви, у походах довелось їм багато усякого лиха зазнати, та й не тільки того лиха, що несе з собою всяка війна, а ще й специфічного російського лиха, що падає на військо од казнокрадства та корисливості тих, "кому сие ведать надлежит".

У всіх звідомленнях про похід козаків читаємо про "великі недостатки", — про те, що зимою козаки у літній одежі ходять, що взагалі "несут службу в ветхой одежде и без обуви", що вони "совершенно безмонецились" і т.ін. "Совестно, — пише до кн. Лобанова-Ростовського генерал Рот, — иметь в чужой земле российское войско в таком положении — наго, босо, не имеет и необходимых в движении и действию потребностей"*.

Як піклувалися про козаків, видно з такого, напр., факту. Один з полковників, Свічка, рапортуючи кн.

* Там же, X, стор. 147.

Лобанову-Ростовському про те, що козаки мерзнуть без теплої одежі, прохає вислати кожухи. На це князь відповів дуже простою порадою: "Хотя полушубки не положено, но поелику всякий обыватель их иметь, то каждый козак свой собственный из дому требовать может, и семейству или обществу его легче дать оный, нежели нового человека, который потребоваться может нащот того, который от стужи изуродован будет*.

Дійсно, легко було за тодішніх поштових порядків розшукати кожухові свого хазяїна де-небудь у "Храму-фурті"! І хоча князь оддав перевагу людині перед кожухом, проте й після такої мудрої резолюції козаки мерзли, як мухи, і з деяких полків і четвертої частини не вернулось додому.

Але суще лихо було ще не тут, а в тому, що козаки здебільшого попали в лабеті до таких людців, які потихеньку та помаленьку висотували собі з них користь для себе самих. Охочих офіцерів взагалі важко було набрати; для панства служба у війську під час війни не мала в собі нічого принадного; але, як і завжди, знаходилось і тут чимало "патріотів" на те, щоб погріти руки й кишені коло оборони "любезного отечества", коштом, певна річ, "святої худоби", беручи влучний вираз Драгомирова. Один офіцер вимагає хабарів з козаків, другий обдирає підрядчиків, третій продає "тайным образом" речі своїх козаків, четвертий пускає козаків додому по таксі — 25 карб. з чоловіка, і стільки пустив, що не міг і в похід рушити; п'ятий провіанту видає 1/4

* Там же, IX, стор.15.

того, що мав давати, а коней так годує пугою, що вони мало не всі виздыхали; шостий, забираючи фураж, мав благородну звичку ні копійки за його не платити; сьомий... восьмий... і т.д. — кожен чим-небудь та уславився, кожен поживився на своєму патріотизмі. Як та чорна галич, обсіли ці патріоти новітнє козацтво, що в наївності своїй думало, ніби йде державу обороняти й тим має заслужити собі на вічні часи волю. Ми вже бачили, як оціновано було ("по два карбованці асигнаціями") оцю жертву для тих, хто якимось чудом вернувся живий із походу... Так і минувся цей епізод, викликавши тільки нове розчарування серед народних мас на Україні.

IV

Коли обернемось до того, як саме одбився 1912-й рік в українському письменстві, беручи це слово в широкому розумінні, тобто однаково користуючись і з усної словесності, і з писаних літературних творів, — то насамперед мусимо зазначити величезне убозство яких-небудь спогадів про цю подію. Просто дивно на перший погляд робиться, як і народ наш і наша література пройшли повз неї, майже цілком не реагуючи на те, що, здавалося б, повинно було спинити на собі загальну увагу. Нижче я поспробую докладніше розглянути причини цього, а тепер подам відомі мені фактичні окрушини з українського письменства про війну 1812 року.

В українських етнографічних збірках даремно було б шукати навіть натяків на 1812 рік. Рідко навіть можна взагалі про французів здибати згадку. Одну,

напр., наводить Драгоманов з звичайно вояцької пісні про похід "сільної вармії" та про гуляння її в "царевому трахтирі".

Сип меду, сладкої горілки,
Ще й зеленого вина, —
обертається "майор" до шинкарки молодії:
Подпоїть сільную вармію,
Щоб веселая була,
Щоб Турка звоювала,
Ще й Француза загнала;
Ой, щоб моя славна варміюшка
Хрести получала
Ще й мидалі узяла*.

Натяк, як бачимо, такий надто невиразний, що пісню можна з однаковим правом приточити і до війни 1854-55 рр., як до 1812 року. Та вже й самий зміст цієї пісні, звичайний солдатський, як і мова, засмічена москалізмами та специфічно великоруськими виразами поруч українських ("сладка горілка", "зелене(!) вино") — показують, що не на українському ґрунті вона зродилася, а перейшла з чужого поля і тільки трохи її зукраїнізовано. Такий самий вигляд мають і дві недруковані ще пісні, що записав я був р. 1892 в с.Пальчику, Звенигородського повіту, на Київщині. Одна пісня оповідає про царя Олександра I, — це щось на зразок віршованого життєпису; друга — про "козака Платона", — очевидно, відомого героя 1812 року Платова, якого перехрещено у нас на "Платона". На жаль, я не маю

* М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи. Женева, 1881, стор.84.

тепер цих пісень під руками й через те не можу подати їх цілком * особливо цієї другої, що про козака Платона-Платова. Розказує вона про ті вояцькі фіглі, ними вславився цей партизанський ватажок. Платон, співається в пісні, поголився й поїхав до француза в гості, з французом пив-гуляв і так поводився, що француз його не пізнав, а не пізнавши ще й розпитувати почав про самого ж Платона-козака.

Ой сів Платон на коня —
Дивись, француз, на мене:
Такий Платон, як і я.
Ти з Платоном пив-гуляв
І Платона не пізнав.
Кінчається пісня досить ущипливо:
Ой дурний француз, як ворона:
Не пізнав він Платона.

* Частину першої пісні надрукував д. Х. Майстренко в "Раді" (ч. 206); записано її в гадяцькому повіті на Полтавщині.
Пише, пише, а король французький
Великому цареві:
Ох і бережися, Олександр Павлович,
Бо я тебе розорю.

Я по твоїх по церквах, соборах
Усе коні становлю;
Ох, і я із твоїх із святих іконів
Коням ясла горожу.

Як заплаче Олександр Павлович:
Ой, що будем робити?
Ох, і хоче-хоче а король французький
У нас землю одбити. і т.д.

Треба додати, що цей полтавський варіант більш українізований, ніж був той, що я записав на Київщині.

Пісня, яку я навожу з пам'яті й через те не ручуся за буквальну схожість з записаним текстом, досить українізована вже, але добре видно, що вона не українського походження. Цю саму пісню, тільки у великоруській редакції, записав цим літом у Вороніжщині д. Пятницький*, — і це вже напевне рішає питання про її походження, коли б ще була в тому якась непевність.

Оце, мабуть, і все, що маємо у себе в усній традиції про події 1912 року: і мало надзвичайно, та ще й до того воно не своє, а позичене. Звичайно, можна думати, що колись пісень було більше, та всі вони втрачені. Я вже наводив посвідчення з одного поліцейського доносу, що в Махнівці і в Сквирі "песни, составленные стихами, поют на счет сбора сих козаков, что-то неприятное и в критику для России" **, і тут можу тільки пожалкувати, що донощик погребував текстом тих пісень: може б мали ми цікавий голос сучасників, тепер навіки втрачений. Але вже ця легкість, з якою затрачувались подібні пісні, показує, що на Україні взагалі мало цікавились подіями 1812 року і швидко про них цілком і до решти забули.

Теж саме доводиться сказати, переходячи до того, як одбився 1812 рік у нашій писаній літературі. Коли поминути деякі українські мотиви у відомому романі Мордовця та один вірш Метлинського, то мусимо признати, що жоден з українських письменників аж до останнього часу не зацікавився подіями 1812 року так, щоб узяти їх сюжетом до якогось більшого твору. І коли б випадково не дісталася була до нас опублікована вже

* "Из народных песен о двенадцатом годе". "Русские Ведомости", 1912, ч. 197.

** О.Левинский. Тревожные годы. "Киевская Старина", 1892, XII, стор.348.

в "Киевской Старине" "Ода на изгнание французов из России в 1812 г.", то ми повинні були б сказати, що ті події аж ніяк не одбилися в нашому письменстві. Зате ця одним-одна ода досить цікава — не своїми художніми прикметами, бо їх і з свічкою в ній не дошукаєшся, а тільки тим, що це голос сучасника подій.

Хто був автором оди — ми не знаємо, та певне й не дізнаємось ніколи. В одному спискові вона підписана загадковою літерою М., що нітрохи не помагає догадатися про автора. Д.О.Лев-ій, що надруковував оду з своєю передмовою, на підставі очевидного наслідування "Енеїди", ставить питання — чи не належить вона часом самому Котляревському*.

Мені здається, що на це питання можемо з чистим сумлінням відповісти: ні, не належить. Наслідування Котляревському очевидне, але очевидно й те, що це тільки наслідування: не та була хода у Котляревського і автор "Енеїди" ніколи не знизився б до того шкутильгання по віршовому складу, не кажучи вже про утрироване грубіянство у виразах, які бачимо у невідомого автора. Це зразок тієї "котляревщини", що один час у нас пішла була гуляти по світах, викликана популярністю невмирущої "Енеїди", з примітивністю письмацької манери єднаючи сервилістичний зміст, копіюючи цим не кращі, а гірші сторони першої української поеми. Проблески деякої свідомості та успіх "Енеїди" зродили були, як знаємо, чимало таких "писарчуків поганих вірш", що навперейми бігли за Котляревським, не маючи ні того хисту літературного, ні його художнього такту, не розуміючи зовсім завданнів письменства.

* О.Лев-ій. Две малорусские оды из эпохи Наполеоновских времен. "Киевская Старина", 1886, I, стор.189.

Кілька найменнів того типу зберегла нам Історія нашого письменства, і певне, що не авторові цієї оди збагатити його ще новим прізвиськом.

Як-не-як, а ода належить сучасникові подій і написана, певне, на лівобічній Україні й, як видно з самого змісту оди, того ж таки року, по тому вже, як Наполеон покинув Москву. З автора великий патріот російський та державний — риса теж одного часу досить поширена серед наших письменників першого періоду. Подякувавши Богові за те, що вже "стало тихо, мов на морі після бурі" і що "страх минувся і спить лихо, мов на сідалі ті кури" — ода переходить до характеристики Наполеона, — розуміється, "поганця", "мошенника", "зłodія", для якого автор не жалує міцних епітетів.

Така була перша спроба в українському письменстві — озватись на події 1812 року. Незугарна вона усіма сторонами, та як кажуть, з пісні слова не викинеш, так і з історії факта. Другою та й останньою спробою був вірш А.Метлинського (Могили) — "Пожар Москви", що своїм змістом може бути приточений безпосередньо до анонімноі "Оды на изгнание французов из России в 1812 г.", хоч переважає таки останню своїми літературними прикметами. Відомо, що своє українолюбство й слов'янолюбство Метлинський єднав з досить непоміrkованим казенним патріотизмом, який мабуть найвиразніше виявився у згаданому вірші. Йдучи слідом за Пушкіним та Жуковським у їхніх патріотичних писаннях ("Клеветникам России", "Бородинская годовщина", "Певец в стане русских воинов" тощо), Метлинський малює ідилічну картину "царства білого царя", що "широко розляглося, од восходу до

заходу сонця простяглося", даючи досить місця не тільки живим людям, але й на могили. Примітивне слов'янофільство, що раз у раз ставить Слов'янщину навпроти Німеччини, теж виразно пробивається в цьому творі українського поета. Тісно в Німеччині, каже Метлинський, так що й для гробовища місця не раз бракувало, і тоді німецькі полки йшли "на нас" і "ми" рідную землю їм оддавали — на могили:

І до землі аж німців списками ми пригинали

І в глибоченьких, рідних, біленьких снігах ховали.

Оте "на нас", "ми" і т.ін. — показує, як мало вдумувався Метлинський у суть подій 1812 року й як по-рабському йшов він слідом за своїми російськими взірцями. Єсть у його тільки один національний мотив — згадка про ту саму козаччину, що поновлено було її під лиху годину.

І козаків із могили на час той викликали,

Щоб уставали на поміч, Москву рятували.

Знову чубатий на конику в полі гасав,

Москву святую із-під ворога визволяв.

І наших костей полягло

Тоді коло Москви чимало:

Та так їх чимало було,

Що й воску на помин не стало.

Самий факт поновлення тієї козаччини, очевидно, один тільки й заняв увагу Метлинського, і він зовсім не розважав, яка була справжня вага того факту й які наслідки мизерні він мав для українського народу. Для такого непоправного романтика й співця козаччини, як Метлинський, досить було вздріти "чубатого на конику", щоб уже не стямитися з радощів і за зверхньою декорацією поминути цілком справжній зміст і вагу факта.

Отже, маємо в усьому писаному й усному письменстві всього чотири згадки про війну 1812 року. З першого погляду здається незрозумілим, як це так вийшло, що український народ, витворивши таку багату історичну поезію, цілком поминув такий, здавалося б, великої ваги факт, як події 1812 року. Але це так натурально, що інакше й бути не могло.

Народ пам'ятає й озивається тільки на такі події, в яких він сам бере участь, які тим чи іншим способом стали близькі йому й рідні. Погляньте, яким пієтизмом оточив він, напр., Хмельниччину й як доніс до останніх днів пам'ять про таких ватажків, як Нечай, Кривоніс тощо. Бо Хмельниччину він сам робив, бо він розумів того Нечая або піддавав йому свої власні думки. З того ж, що він забув зовсім про події далеко ближчі до нашого часу й нічим на них не озвався, окрім однієї-двох та й то позичених, пісень, видно стає справжню вагу подій 1812 року для нашого народу: вони нічим його не зачепили. Це була далека для наших людей мало буча, про яку він знав, якою не цікавився й якої, просто скажемо, не розумів. Ближчих інтересів його вона не торкалась. Правда, на терези покладено було тоді долю всього державного життя, але що значило це життя для кріпака, який — нехай там що — мусів регулярно відбувати панщину й не мав навіть часу свідомо вдуматись у небезпеку для держави. Був, правда, епізод у війні, який міг би задержати на собі увагу народних мас, — це ота поновлена козаччина, що давала деякі надії на поправку народної долі. Але, як знаємо, цей епізод закінчився так безбарвно, таким дрібненьким трафаретом ("по 2 карб. асигнаціями!"), що і його не варто було держати в пам'яті. І народ і його викинув. Народ замовк і не озвався нічим на велику

боротьбу однієї чужої державності з другою не близькою, хоча до останньої й сам він належав.

Більш ніби цікавості виявляли вищі класи на Україні, але неоднакова вона була на правому боці Дніпра й на лівому. На Правобіччі ті класи були спольщені — і розносили "что-то неприятное и в критику для России"; на Лівобіччі — змосковлені, і лишили нам свідоцтво про свій настрій в отій патріотичній оді та не менш патріотичному вірші Метлинського. Але й це була цікавість, видимо, невелика, бо правобіцькі "неприємні" пісні й зовсім зникли без жодного навіть сліду, а патріотичні оди лівобіцькі пролунали самітнім гласом вопіючого в пустині й не знайшли наслідувачів. Одно слово — минули "тривожні роки", вщухли маленькі хвильки, збиті під час тривоги, життя на Україні пішло звичайною колією і кожне вернулось до своїх щоденних справ і турбот, не згадуючи про причину того хвилювання. А вже по сотні уплилих літ силкуються охочі до парадів люди виставити минуле якоюсь бурею, що зглибока проняла була увесь організм народний!.. Дарма: оте німування загальне може бути найкращим свідоцтвом з глибочини могил проти свідомого фальшування історії...

За невсипущу працю

По всіх майже українських, закордонних і тутешніх, часописах надрукований був недавно заклик до громадянства з приводу 40-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка. Ювілей той припадає на 1914 рік, і ювілейний комітет, що склався за кордоном

5. С.Сфремов.

з українських письменників та громадських діячів, визначив уже й деякі способи, якими єсть думка вшанувати ювілята. Має бути насамперед виданий на честь його ювілейний збірник; опріч того ще зроблено заходи, щоб зібрати кошти на ювілейний дарунок, не зазначаючи поки що його форми.

“Протягом 1912 і 1913 рр., — пише в своєму закликіві комітет, — нехай напливуть грошові жертви з цілої України, від заможніх і бідних, від інтелігентів, селян і робітників, нехай буде доказ, що українці вміють цінити своїх заслужених людей не тільки по смерті, а й за життя”.

Нема, напевне, свідомої людини на Україні, яка не чула б про Івана Франка, не бачила його обличчя хоч на портреті, не читала його творів. Покоління за поколінням протягом останніх 40 років виховувались на тих ідеях, яких Франко був у нашому письменстві найкращим виразником, користувалися з його творів, як з невичерпаного джерела живої думки, вічно свіжої та ворушкої, ясних образів, що приваблюють своєю красою, та того бадьорого й потужного настрою, що кличе до життя, до боротьби за його, до праці, — кличе жити повним життям, бути “цілим чоловіком”. Одним став Франко за вчителя й проводиря в нетрях буденщини, надихаючи їх на протест проти неї; з другими працював поруч на ниві громадської діяльності, ще іншим давав “чисту розкіш братньої любови”, а найбільш — чарував своїм художнім словом. Не знайдемо такої ділянки в нашому літературному й громадському житті за цих 40 літ, на якій б не кинув свого сліду Іван Франко. Кипуча, різностороння натура не давала йому ні застоюватись на одному місці, ні заспокоюватись на якійсь одній сфері людської діяльності. Од мови богів,

поезії, переходив він до політичної праці, од белетристичних творів до науки, од популяризації до публіцистики. Блискучий стиль його творів, огнева манера, жива мова були раз у раз невідлучними прикметами усього, що писав цей письменник, і не диво, що слово його падало глибоко в людські душі, запалювало їх і привертало до того, чому служив і сам письменник. Історія "останніх десятиліть" українського руху, яких він був не тільки свідком, а й літописцем, тісно зв'язана з ім'ям Франка; народженню "Молодої України" безпосередньо сприяв він своєю працею за всю свою довгу й таку живу, блискучу, різносторонню діяльність. І коли та "Молода Україна" тепер густими вже лавами оточує своїх проводирів — заслуга в тому і честь велика належить одному з перших — Іванові Франкові.

Не легкий, не квітками встелений був той довгий шлях, що пройшов у своїй діяльності наш письменник. Важкою боротьбою дістався кожен ступінь уперед — такою боротьбою, що не всякий міг її знести. І як борець з натури, Іван Франко не тільки не ухилявся од боротьби, а, навпаки, шукав її і, посилаючи направо й наліво свої удари, тільки краще загартовувався на своїй позиції — оборонця всіх знедолених і окривджених, борця за долю рідного краю й народу. Як борець, багато він на своєму віку мав ворогів, але навіть вороги не могли закинути йому чогось темного, не могли заплямити його чистого ймення. Це постать, наскрізь осяяна тим внутрішнім світлом, до якого він і сам простував невтомно, і кликав інших без упину, і вів за собою всіх, хто не задовольнявся дрібним животінням, а шукав широкого, вільного, справді людського життя.

За 40 літ багато лиха може впасти на голову такого борця й працівника, яким був раз у раз Франко.

Людське туподумство, нерозважність, фарисейство, злість, заздрість, полохливість не раз обирали його собі за показну жертву, яку їм було найзручніше осипати витворами власної нікчемності. Були й такі ганебні для нашої історії моменти, коли Франка цурались не тільки чужі, а й свої, коли він одинцем, самотній, стояв на своєму шляху, коли тільки сам себе міг розважати —

Та над усе ціню я ту

Малую мірку мук і болю,

Котрі приняв я в цім життю

За правду, за добро, за волю.

Були й гірші може моменти, коли найкращий наш письменник того часу не знаходив собі притулку на рідному полі, а мусив "ізгоєм" тинятись по чужих нивах та вибувати довгу "панщину" на чужій роботі. Були й ще гірші часи, коли на голову людини, що все віддала на користь рідного краю, падали прокльони, як на зрадника. Всього було за цих 40 довгих і важких років...

Але все темне й ганебне безповоротно минулось. Іван Франко здобув тепер загальне признание, дяку і шану за свою працю, круг його стоять лави його прихильників. І їхня то повинність — показати тепер, що не тільки устами, а й серцем шанують його, не тільки словом, а й ділом віддячити хочуть за те, що дав цей чоловік рідному краєві за 40 літ невсипущої праці.

Пушкін і українство

На сьогодні припадають 75 роковини смерті великого російського поета, що справив російське письменство на шлях народності від солоденького насліду-

вання чужим зразкам та перший приклав до російського письменства печать геніальності. Коли ще за часів Пушкіна можна було ставити, як зробив Белінський, питання — чи існує російська література, то вже по тому саме питання таке зробилось неможливим. Пушкін, витворивши свою школу в літературі, разом з нашим земляком Гоголем дав початок найновішому російському письменству, що потімявило стільки на весь світ славних письменників. Мав він безперечно вплив не тільки на своє рідне письменство, а й на деякі інші, як от і наше українське, хоч як далеко сам стояв од усяких національних питань та справ; з другого боку, й сам зазнав деяких впливів од нашої української стихії. Хоч які ті впливи невеликі були на перший погляд, але все ж їх обійти не можна, розглядаючи творчість російського поета. Найдужче вони позначились на великій поемі з української минувшини.

Українські впливи на Пушкіна, хоч зростає він на півночі, починаються дуже рано. Ще в ліцеї Пушкін пише поезію "Казак" на досить популярну в українській народній поезії тему про залицяння й зраду козака. Як прийшов автор до цієї теми — невідомо, але українське її походження доводить власна авторська примітка "подражание малороссийскому". Дехто думає, що з українською народною поезією міг Пушкін познайомити його ліцейський товариш Іллічевський, українець з роду; але, можливо, що на український сюжет Пушкін натрапив, читаючи який-небудь із тих "песенников", українських збірничків, що з кінця XVIII в. робляться досить популярними в Великоросії. Пізніші факти з життя поета показують, що він таки цікавився українською народною поезією. Так, р. 1822 він прохає свого брата прислати йому до Кишинева "Цертелева древние

стихотворения", — очевидно, "Опыт собрания старинных малороссийских песней" кн. М.Цертелева (1819); трохи згодом, під час праці над "Полтавою", Пушкін сам признався Максимовичеві: "а я обираю ваши песни". Перебування на Україні (на Київщині, в Каменці) та опісля знайомства з Гоголем могли додати Пушкінові ще більш зацікавлення до України. Принаймні, коли "Полтаву" можна ще пояснити впливом інших джерел (Байрона, тощо), то вже "Гусар" носить видимі риси Гоголевого жанру і манери. До 1830-го року, — значить, до знайомства з Гоголем — належить і невеличка замітка Пушкіна про Україну, — ніби конспект тих відомостей, які він хотів про неї зібрати: "Что ныне называется Малороссией. Что составляло прежде Малороссию. Когда отторгнулась она от России" і т.ін. Певне, десь коло того часу Пушкін читав уже й знамениту "Историю Русов" псевдо-Кониського, з якої кілька уривків з дуже прихильною оцінкою ("множество мест в Истории Малороссии суть картины, начертанные кистью великого художника") наводить в одній з своїх рецензій. Все це показує, що Пушкінові доводилося стріватись з українством і так чи інакше на його озиватись.

Але не треба, звичайно, тих впливів прибільшувати, бо знайомість Пушкіна з українством була випадкова й неглибока, а Україна не зробила певне великого на його вражіння. Поет не знав ні української мови, ні народу, ні його історії, — та остання за тодішніх часів була зовсім і не розроблена. Україна, на якій Пушкін бував тільки наїздом, уявлялась йому як чарівний якийсь край, повний таємничих пригод та пейзанського раювання. Пушкінів гусарин, нарікаючи на долю

щербату, що занесла його "на распроклятую квартиру",
згадає Україну, але як згадає!

Толь дело Киев! Что за край!
Валятся сами в рот галушки,
Вином хоть пару поддавай,
А молодицы — молодушки!
Ей, ей, не жаль отдать души
За взгляд красотки чернобровой...

Теж і в "Полтаві" поет дав кілька чудових описів української природи ("Тиха украинская ночь"...), кілька яскравих характеристик, але в цілому, звичайно, далеко одступив не тільки од історичної, але подекуди й од художньої правди. Не кажучи вже про дрібниці, з Мазепи, звісно, зовсім не був отой мелодраматичний лиходій ("Мазепа в кознях поседельный"), яким його змальовано у Пушкіна, та й сама поема показує у знаменитого гетьмана звичайні людські почування. Так само й Орлик ніколи не був катом, яким виставлено його в "Полтаві". Намагаючись справедливо поставитись до українського життя за часів Мазепи ("Украина глухо волновалась" і т.ін.), Пушкін все-таки не міг перемогти в собі централістичної тенденції і поема його дає в цілому перекривлений образ України, характерний більш для централізаторських заходів Петра I, ніж для тодішніх українських діячів. З погляду історичної правди "Полтава" тим більшої наробила шкоди, що окремі місця у їй справді надзвичайно гарні й написані з такою силою натхнення, до якої не часто й самому Пушкінові доводилося злітати. Оця сила й зробила помилки поета загальними помилками. Можна, напевне, сказати, що така поширена тепер репутація Мазепи, як бездушного інтригана та лиходія, повстала тільки через оту невірну й несправедливу характеристику,

що зробив Пушкін. Історія дає зовсім інший образ Мазепи, але знаючи навіть дійсну історію, трудно буває визволитись з-під чарів геніального художника. Несвідомо він став зняряддям того людозненависного патріотизму, що орудує тепер поетичними формулами в практичній сфері... Взагалі вся "Полтава" може бути чудовим зразком того, як переломляються в централістичній свідомості події, що їй суперечать, і з цього погляду помилки геніального поета, що з свого погляду судить чужу історію, можуть бути надзвичайно цінними.

Певна річ, даремно винуватити за них самого тільки поета, хоч і тоді вже знаходилися люди, як Рилєєв, що з іншою мірою підходили до української історії. Але на помилки, хоч і геніальних людей, треба все ж дивитись як на помилки. Знаючи їх причини й коріння, не треба закладати їх в основу нових помилок, яким тепер прощення вже не може бути.

Змій-спокусник

Серед столичної публіки дуже поширена думка, що то Суворін спопуляризував у Петербурзі український театр. Та й сам Суворін був такої теж думки й не раз хвалився цим: "я люблю малороссов и смело могу сказать, что содействовал их успеху в Петербурге и их известности в России". Справді, Суворінові рецензії на український театр, зібрані потім у книжці з блазеньським заголовком ("Хохлы и хохлушки"), дуже допомогли популярності коли не українського театру, то, принаймні, декого з українських артистів, переважно М.Кропивницького та М.К.Заньковецької. Справді, з "Нового времени" 80-х років лунали палкі слова хвали україн-

ським артистам та здивування перед їх талантами. Але чи допомогло це українському театрові — то питання інше і відповідь на його не важко дати, переглянувши згадану книжку Суворіна, як історичний вже, коли хочете, документ.

"Я люблю малороссов" — писав Суворін і писав цим разом може й правду, тільки щоб цьому була ціла правда, треба невеличкий додаток зробити: "но страною любов'ю", і ця "чудна любов" настирливо визирає на вас із кожної його рецензії. Він любив іменно "малороссов", себто те невиразне з національного погляду, що сам накидав українським артистам, любив до того ж не їх самих і не задля того, що вони робили, а раз у раз кохаючи свою потаємну думку, котра всюди пробивається в його панегіричних писаннях. Любив їх, можна сказати, тільки задля тієї думки, і вихваляючи їх під небеса, менш усього дбав про українських артистів, про українське мистецтво. Як і до кожного діла, якого торкався Суворін, він і до українського театру впускав течію розпаду, — і не його вина, коли справа була така міцна, що не помогли тут Суворінові ні його хитрощі, ні звичайна тактика спокус.

Вже в першій своїй рецензії, звівши мову на непрактичність українського артиста — на те, що його треба вишукувати й мало не силоміць показувати перед світом, Суворін захопився характерним виразом: "надо... пожалуй, дать ему сала(!) и привезти сюда". За цим блазенським виразом пишного столичного літератора криється чудова характеристика його писаннів про український театр. Напавши на думку про "сало", Суворін увесь час орудує ним, коли говорить про українських артистів; його рецензії — то те "сало", що ним він маже артистів, маючи якусь свою потаємну

думку, бажаючи досягти цим потрібних йому наслідків. Думкою тією було — спокусити українських артистів і "привезти их сюда", тобто — попросту кажучи — на російську сцену. І як тонко, як хитро переводить свою думку Суворін!

Як справжній змій-спокусник, він крутиться перед артистами, розгортає спокусливі картини перед ними, умовляє, улещує, загрожує, залякує; кожного разу додасть якусь нову, немов обіцянку, ніби між іншим пустить легеньке глузування з української мови, фразу про бідність української драматургії, про вузкість української сцени, про небезпеку для таланту, що може загубитись і пропасти на ній. Робив усе це він надто вмілою, тямущою рукою, дедалі все виразніше й виразніше, аж поки зовсім розкрив свої карти. Вже в одній з перших рецензій, характеризуючи М.К.Заньковецьку, Суворін ставить питання: "есть ли это только малорусская актриса или актриса вообще?" — і питання це зрозуміємо тільки згодом, коли прочитаємо й дальші рецензії. Заньковецька, Кропивницький і інші артисти — це такі таланти, що були б "первыми на Императорских театрах". Але "большой талант должен светить всем. Закабалаясь в узкую атмосферу местного наречия, местной драматургии, которая даже ничего не черпает из европейского репертуара, большой талант обрекает себя на второстепенную роль". Звичайно, можна українською мовою грати й п'єси світового репертуару, і Суворін один раз просто радить перекладати їх, "если у малорусских актеров непреодолимая любовь к своему языку", ніби не знаючи, що такі переклади були тоді просто заборонені. Згодом у його вже нема мови про переклади, зате в кожній рецензії знайдемо жалі на те, що українці не слухаються щирих його

порад і уперто лишаються в своїй сфері. "Вместе с восторгом пред этим изумительным талантом, — пише Суворін про Заньковецьку, — является сожаление, что артистка продолжает играть только в малорусской наивной драме... но когда-нибудь она пожалеет о том, что предпочла г. Карпенка всем великим дарованиям". "Да будет стыдно г. Кропивницкому, если он уедет со своею труппою из Петербурга, не дав ни одного спектакля по-русски". "Можно, конечно, при известном упорстве стать у стены и дальше не двигаться, но это не может с выгодной стороны рекомендовать ни таланта, ни человека". Такими фразами пересипано всі рецензії Суворіна і його "любов" до українських артистів найбільш виявлялася в цьому бажанні, щоб вони перестали бути українськими.

Ці речі змія-спокусника, як знаємо, не мали бажаних йому наслідків: українці лишилися українцями, виявивши свою подяку Суворінові хіба постановкою двох актів "Татьяны Репиной" на бенефіс Заньковецької та ще, опісля, знаменитим ювілейним подарунком з написом: "раз добром налите серце в вік не прохолодне" (це у Суворіна!)... і от разом з тим, як зникала у Суворіна надія на те, що українські артисти його послухають — зникав і палкий тон його, холів ентузіазм. В останніх рецензіях ясно вже пробивається той образливо-поблажливий тон столичного літератора, що знижає себе до "хохлов", — тон, якого попереду не було помітно зовсім. "Сало" не помогло, його вже не треба було, то Суворін його й відкинув.

В стосунках своїх до українського театру Суворін був тільки Суворінін: не мистецтво цікавило його само по собі, а націоналістичні тенденції, і пророкуючи, напр., Заньковецькій славу "первой звезды", якщо во-

на перейде на російську сцену, він просто дуже дотепно грав роль змія-спокусника. Та, на щастя, цим разом він не досяг свого. І ми дожили до того, що співробітники й товариші Суворіна пишуть, з його благословення, доноси на український театр, як на польську інтригу та політичне знаряддя "мазепинства". Цей останній нововременський фортель найкраще показує, яку мав ціну отой ентузіазм до українського театру, що виявляв колись "сам" голова нововременського парламенту.

Українське життя року 1912-го

Українське життя... Ще якийсь десяток, навіть менше, років тому такий заголовок можна було б хіба з великою натяжкою поставити. Українського життя в Росії — не як певної течії громадської, а як щоденної практики — власне не було зовсім. Про його ми могли мріяти, його могли бажати, але говорити про його — ні. І от тепер, не вважаючи ні на що — ми все-таки можемо робити навіть огляд тому життю, підводити підрахунки, вираховувати баланс. Можемо говорити навіть не тільки про втрати (це вже річ у нас звичайна!), але й про здобутки. Можемо, не вважаючи ні на що, наперекір тим силам, які бажали б, щоб те життя припинилось цілком і не завдавало їм зайвого клопоту.

Не вважаючи й наперекір... А може, почасти, навіть через оті саме ворожі сили, що воюють репресіями, заборонами та нападами, бо як-не-як, а така тактика супроти українства найдужче, може, сприяє за теперішніх часів популяризації нашої справи, розносить славу про неї навіть там, де може й не почули б нічого про "якесь там" українське питання та українські інтереси. З другого боку, самі ці репресії показують,

що занадто вже увійшло в життя українство, коли заходи проти його з кожним роком усе збільшуються, і проте не тільки не меншає число людей до його причетних, а, навпаки, можна сказати, з кожним роком зростає. Інтенсивність репресій і разом зростання свідомості дає добру ознаку тому, що українство міцно вже закорінилося в житті, виявляється по всіх його сферах і стоїть твердо проти супротивних течій. Це, може, найцікавіша і найкоштовніша риса з тих, що характеризують сучасне становище українства в Росії. Найкоштовніша тим, що показує хоч повільний, але певний зріст і самої ідеї, і практичного її вживлення в тих або інших формах у житті. І коли ми згадаємо, за яких зверхніх обставин доводиться тій ідеї пробиватися в життя, то тим більшої ваги ми їй надаватимемо.

Отже, про репресії насамперед, бо вони скрізь і завжди нам про себе найперше нагадують, стоять на першому плані нашого національного життя. Минулий рік, як і попередній, одміряв нам нову пайку цього добра і, здається, ще збільшив її проти звичайної міри.

І цього року ми перейшли довгу низку тих митарств, якими характеризується тернистий шлях українства вже здавна. Бачили ми боротьбу з українською мовою по всіх ділянках, почавши од школи й кінчаючи пресою та громадським життям (заборона спектаклів, читаннів на вечірках та ялинках, розмов і дебатів на зібраннях, співання пісень по селах, друкування оповісток та написів на похоронних стрічках і т.ін., і т.ін.); бачили ми побільшений інтерес до українських виданнів, що виявлявся штрафами, конфіскаціями, заборонами читати й передплачувати наші часописи; чули про те, що міністерство внутрішніх справ виявило раптом зацікавлення до тих товариств, що

держать українські бібліотеки та вживають українські мови в своєму хатньому житті. І як наслідок цього зацікавлення, маємо вже й нові жертви. За найтяжчу з-межи їх треба, певне, уважати український клуб у Києві, що відповів за гріхи цензурних установ, які пустили до читальні клубу газету з "крамольним" заголовком та змістом.

Це, кажу, та звичайна порція "незалежних обставин", яка належиться українству щороку й яка одміряється систематично з невичерпаною щедрістю... Але була й деяка надвишка, яка не кожного року трапляється, але цього року над міру вже стала. Восени бачили ми цілу пошесть розбишацьких нападів на українські інституції в Києві, Кам'янці тощо. Запальні націоналісти перейшли од слів до діла, од україножерних вигуків по "Киевлянинах" та "Подольянинах" до трошення шибок в українських редакціях, книгарнях та товариствах, до заливання чорнилом тротуарів перед ними, на знак, певне, чорної глибини свого обурення... І це робили не тільки люди з громадського дна. Далеко гірше, що тактика маніфестацій по шибках прищеплюється і цілком, здавалося б, інтелігентним сферам. Згадаймо, напр., виступи варшавського студентства не тільки проти портрета українського поета, але й проти українського навіть борщу (аби "не мазепинський"!) — і ми зрозуміємо, який поступ робить україножерство. Як і кожна пошесть моральна, як обливання купервасним маслом, україножерство шириться і з моральних низів, од темних людей, переходить вище й захоплює тих, що мають претензії на титул інтелігенції. Те ж саме і з пресою. Од позаторішніх виступів усяких "богданівців" по низах друкованого слова пошесть розлазить вище й захопила вже не тільки "ліберал-паспортистів" з

такого собі немудрого "Утра России" (д. Кашкаров то-що), але не минула й таких осередків "русской мысли", за який уважається напр., популярний колись журнал "Русская мысль". П.Струве з його заклик до ідейної, але безоглядної ("без всяких двусмысленностей и поблажек") боротьби з українством замикає собою поки що ту еволюцію, яка зайшла в цій справі серед деякої частини російського громадянства. Навіть у такій специфічній сфері, як доноси, маємо чималий поступ, — звичайно щодо обсягу. Од газетних "дум и настроений" того чи іншого Савенка до солідного тому на 600 сторінок друку ("Украинское движение"... Щеголева) дистанція таки величенька. І цю дистанцію минулого року переступлено... "Купервас" без упину цілими ріками пливе й розливається — на пострах та шкоду українству...

З інших "купервасних" подій минулого року значимо кілька окремо. Питання про відокремлення Холмщини перейшло всі законодатні інстанції, і після завзятої в них баталії, коли згадано було про всіх і все, тільки найдужче заінтересовану українську людність на Холмщині проминуто — дістало, нарешті, форму законодатного акту. Але... "воз и ныне там": справа загрузла в нетрях життя і, здається, нема надії, щоб вона звідти рушила. Принаймні, довелося знов апостолові Холмському, єп. Євлогієві, одбувати паломництво до Петербургу й отирати пороги по петербурзьких канцеляріях з своїми слізницями про "долю занедбаного краю". "Воз и ныне там" і в другому питанні. Св. Синод, що р. 1908 поблагословив був на науку українською мовою по церковних школах на Поділлі, раптом торік схаменувся й забрав своє благословення назад... До сенату теж дійшла була минулого року українська спра-

ва: судили там "малороссийского поэта" Шевченка й присудили обкраяти йому його книжку, що "Кобзарем" зветься. Не пощастило, як бачимо, українству по всіх "високих місцях", куди лиха година була його загнала...

Але доля зате надолужує "по низьких місцях", де малі люди звикли до голосу життя прислухатися й на його потреби зважати. Такий голос життя чули ми і на вчительських курсах по Україні, й на кооперативних з'їздах та дрібних сільських виставках, і від тих тисяч людей, що своїми підписами вкривали привітання борцям за український університет, і від тих невидних трудовників, що потиху, але невтомно працюють між нашим народом, ширючи серед його просвіту, свідомість та любов до свого рідного. Симптоматично вельми, що не вважаючи на тяжкі невимовно обставини життя, число українських часописів не тільки не зменшилось, а ще навіть зросло за минулий рік; симптоматичний і той успіх, якого заслужив собі український орган російською мовою "Украинская жизнь". Симптоматичне й те становище, в яке стало українство на виборах до четвертої Думи, що відбувались минулого року, й ті стосунки, що починають до нашої справи виявляти чужі люди (ті самі вибори, анкета "Украинской жизни" і т.ін.). Не нагадуючи подробиць, бо вони певне ще у всіх у пам'ятку, скажу тільки, що минулого року українство вийшло на широку арену справді громадського життя й поставило себе на очі ширшого громадянства. І можна вважати, що цей прилюдний іспит минув для нас не зле, як на наші обставини.

З пам'ятником Шевченкові й минулого року все ще не покінчено так, щоб справа стала на зовсім певний шлях. Жертви прибувають (тепер зібрано вже над 115000 карб.), хоча багато адміністраторів, од нижчих

І до вищих, показувало свою силу на тих, хто зважився був збирати гроші на "крамольний" пам'ятник (ціла Чернігівщина тощо). Але гірше справа стоїть з організаційною стороною діла. Не маємо досі ні певного місця на пам'ятник, ні проекта доброго. Третій конкурс, що відбувся 20 грудня, знов не дав ніяких результатів, і тепер, здається, справа нового конкурсу й новим піде шляхом, обернувшись до системи особистих запросин до конкурсу відомих скульпторів. Треба думати, що цей спосіб зрушить, нарешті, справу з того місця, на якому вона загрузла.

Про події на закордонній Україні докладніше розкаже наш львівський співробітник. Але не можу тут проминути однієї події, що має всеукраїнську вагу, а в Галичині минулого року панувала, можна сказати, над усім іншим. Це — читачі догадуються — справа українського університету у Львові. Справа, що стільки вже забрала жертв і так багато енергії та напруження коштувала, нарешті стала на певний ґрунт і щасливий кінець її вже недалеко, принаймні, його вже видно. Але може найважливіше власне для нашого часу з усієї справи та величезна моральна перемога, яка зайшла минулого року й яка безперечно подвоїть енергію та завзяття борців за добро народне. Яка це перемога справді велика, видно хоча б з новітньої позиції тутешніх українофобів в університетській справі. Замість глузування, як було попереду, "Киевлянин" раптом вдався до меланхолії й тільки думкою багатіє, міркуючи, як би то добре було, щоб той український університет та на "русский" перевернувся. І навіть не рятує меланхоличного становища україножерної газети та злість, якою приперчено, давнім звичаєм, її комедні міркування.

З звичайної щорічної податі людьми неблаганному косареві людського життя зазначимо насамперед тяжку втрату в особі М.В.Лисенка (24 жовтня). Смерть великого художника і громадянина тяжким болем ударила по серцях, озвавшись по всіх сторонах України й далеко за її межами. І той величний похорон, що справила Україна своєму натхненному співцеві, показує, що рідний край уміє шанувати своїх діячів. З інших небіжчиків годиться пом'янути "не злим тихим словом": Гр. Цеглинського (10 жовтня) письменника і громадського діяча в Галичині, доктора Ю.Грибинюка (22 лютого), члена другої Державної Думи В.Хвоста (11 жовтня), М.Филипського (20 серпня) і В.Макаренкову (10 листопада). В своїй сфері і в міру своєї сили кожен з них служив нашій спільній справі національного відродження, і рідний край повинен промовити над їхніми могилами вдячне: "земля пером".

Кінчаю тим, з чого почав. Не вважаючи ні на що, українське життя таки єсть, таки шириться й розвивається, проходить у глибини народних мас, нових прихильників і нові позиції здобуває. І цих здобутків не видерти тими заходами, з якими тільки й можуть проти нас виступати наші супротивники. Репресіями та ворогуванням в усякому разі такі справи, як наша, не рішенняються ніколи.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

ПІД ОБУХОМ.

БОЛЬШЕВИКИ В КИЇВІ.

У КИЇВІ, 1918.
ВИДАВНИЦТВО
„ВІК”

ПІД ОБУХОМ

Під обухом справді таки довелось пережити довгих, як вічність, і страшних, мов темна ніч, отих три тижні, з 26 січня почавши. Кожен день приносив нові знущання, кожен день промовляв, що нема краю мстивій лютості нікчемних людей, кожен день нагадував про руїну найкращих надій, кожен день давав свідоцтво безкрайньому вбожеству одного табору й так само безмежній полохливості другого... Збожеволіти можна було під цим обухом, під цією довбнею, що спускалась раз по раз, систематично і все трощила, що випадком під неї підверталось. Здавалось іноді, що не лишається куточка, в якому можна б готувати зброю на ворога й гуртувати оборонну силу.

Проте — живий про живе й гадає. І під обухом усе-таки цілком завмерти життя не може: і під довбнею пробивається й живе той невмирущий протест, який убити можна хіба тільки вицідивши до останньої краплі кров з живого організму. Хоч як намагались більшовицькі власті це зробити — їм не пощастило... Протест живий лишився і наслідком його були й оці рядки, що появлялися в "Новій Раді", а тепер виходять у світ книжечкою.

Це немов щоденник публіциста під тим обухом. Доводилось у поспіху, нервово озиватись на події, нашвидку складати ціну їм, сподіваючись, що кожного дня обух спуститься й припинить роботу. Тим-то не все

І не всіма сторонами одбили з тих подій листки нашого щоденника. Проте може і в самій отій нервовості мається свій плюс: вона безпосередніш одбивала пережите і через те може краще змалювати той психічний стан, в якому перебували люди під обухом.

Передрукову ю тепер дещо з тих нашвидку писаних заміток — як матеріал про божевільні події божевільного часу і про той непропащий процес життя, що раз у раз свого добудеться, а у нас таки довів до морального загину тих мерців, що силкувалися змертвити світ. Київська спроба може чи не найкоштовніша з усіх: вона роздягла більшовизм догола, до самісенського нікуди, і — як казав старий наш публіцист — ствердила "істину без похлібства: лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, диявола дияволом" назвавши. Хоч може й блідо, цю "істину без похлібства" одбили й нижче подані замітки.

3.III (18.II). 1918.

Слово до живих

Те, що пережила столиця України з 16 січня — нагадує страхи давніх-предавніх часів. "Приде Батий Київу в силі тяжкій, многом множеством сили своєї і окружи град і оступи сила татарська і бисть град во обдержанії велицим", — так оповідає літопис наш, додаючи, що не було чути голоса людського "од скрипаня теліг його, од множества ревення верблюд його і рження, од гласа стал конь його"... Було це 1240 року. І року 1918 знов не стало чути голосу людського, але за гуком тяжкої гармати; смерть вітала над величезним містом, але не од хмари стріл татарських, а од дощу залізного, що не з неба падав; валились на голови

людям не легкі стріхи часів старовинних, а сучасні монументальні будівлі; як свічі палали не дерев'яні хатки, а величезні "небоскреби". "І бисть град во обдержанії велицім"... Химерна доля такий наслала важкий хрест на нас, якого не могло бути навіть під час найлютішої війни з чужоземним ворогом... Та що війна! Люди, що видержали всю кампанію 1914-1917 років, з жахом оповідають, що такого страху їм не доводилось ні чути, ні бачити, бо не було ще прикладу, щоб мільйонне місто з мирною людністю, з жінками й дітьми, з хворими й старими, підпадало під таке пекельне бомбардування. І вони мають рацію — цього не було, відколи світ світом, та й не буде ніколи, певне. Не було, бо не мали ще люди такої страшної техніки руйнування; не буде, бо пароксизм невпинної лютості, певне довго не продержиться. І з соромом, з огидою, з пекучим болем згадуватимуть люди страшні, чорні дні над Києвом у січні 1918 року...

Тяжко поранений лежить красень Київ... Світить пробоїнами, ховає синів, що загинули марно, оплакує витрачені сили. Поруйновано початки нового будівництва, пущено з димом здобутки молодії культури, спинено можливості до невстриманого розвитку, до буяння кипучої сили, що почала тільки себе виявляти в великому національному розмахові...

Що це — нова руїна всіх надій, нова катастрофа національна?

Ні, ні і ще раз — ні! Коли на початку світової війни царське правительство спустило дамоклового меча на голову українству, маловіри в цьому бачили національну катастрофу, повну руїну всіх здобутків минулого і всіх надій на майбутність. І я тоді казав: ні, не катастрофа й не руїна — тільки удар тяжкий. А давно ж

відомо, що "тяжкий млат, дробя стекло, куєт булат". І я з певним серцем скрізь і завжди говорив, що цей удар загартує наші сили і з тієї криці, що вже мали, викує те, чого ми й не сподіваємося може. Дійсність виправдала ці надії: розмах 1917 року на Україні стоїть у безпосередньому зв'язку з дамокловим мечем, що спустила була царська рука на українство р. 1914-1915...

Важенна брила впала на нас знов. І знов забігали маловіри й знову говорять про руїну, про катастрофу, про "останній удар". І знову скажу — ні! І ще раз скажу — не руїна, не катастрофа, а тільки тяжкий — не останній — це удар, який скло розіб'є на найдрібніші скалочки, а з криці — з криці куватиме і викує нові сили, сили, що себе виявлять, коли слушний час надійде. Тільки, що криці тієї у нас тепер безмірно більше наготовлено і через те слушного часу може й не так довго дожидати.

Він прийде, той слушний час, бо "люди вмирають — ідеї вічні". Поодинокі люди можуть загинути, але наша національна ідея, що підіймає великий народ із занепаду й кує з його свідому націю — ця ідея невмируща. І ми повинні до того слушного часу завжди готовими бути й стрінати його з тим самим настроєм, який колись у великомученика нашого викликав огневі слова:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окрадену збудять —
Ох, не однаково мені!

Це не розпач голосила, бо чуто тут нотки, од яких тремтіло деспотство... Хай і нам буде це — тільки це — не однаково. Решта — байдуже. Решта само прийде, коли ми стиснемо свої серця, забудем особисті болі й болітимемо самим тим великим болем за окрадену

батьківщину. В огні — але вона прокинеться і знайде певну путь під довбнею тих тяжких переживанів, яких наслала ще раз на нас сліпа, жорстока доля. Живий народ не вмирає, а народ наш показав же, що він ще живий, має "серце живе, бо ще б'ється"... І нехай це невпинне биття живого серця буде тим дзвоном гучним, на якому написано "vivos voco" — "живих скликаю", і нехай справді скликає воно всіх живих на живу роботу великого будівництва на нашій, знов не своїй, землі.

26.I (8.II) 1918

Перед нами

Поновляти свою роботу доводиться нам за невимовно тяжких обставин. Боротьба політична та соціальна, що провадилась проти української власті під гаслом більшовизму, перекинулась у нас і в сферу національну й чорним крилом своїм зачепила багато чого з чисто культурного надбання, поваливши разом з політичними формами й культурно-національне будівництво. Звичайно — не зовсім: завтрашнього дня ніхто у нас одняти не здолає. Але на нашій роботі сьогоднішнього дня таке становище мусить і повинно одбитись дуже тяжко, і ми з повною свідомістю тієї ваги беремось знов до праці. Прохаємо також і своїх читачів пам'ятати про згадані умови й ставитись вибачливо до тих прогалин і хиб, запобігти яким, очевидно, ми не зможемо.

В той час, коли панує фізична сила, як би вона себе не звала, не може бути, певна річ, повного й усіма сторонами освітлення подій: у цих прогалинах ми наперед беремо свою частку вини на себе. Одно маємо

тут сказати: де не зможемо по правді говорити — там воліємо мовчати, бо сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісті говорило — ще не вродилась така на світі сила.

Ще гірше стоїть справа щодо інформації. Криваві події розбили саму техніку інформування і — хочемо чи не хочемо — а мусимо брати іноді відомості з джерела, що вже через саму свою монопольність та офіціальність одбиває життя занадто однобоким і перекривленим. Звичайно, даватимемо по змозі корективи до тієї однобічної інформації й прохаємо тільки наших прихильників допомогти нам, принаймні, в тому, щоб повніше й усіма сторонами охопити бодай українське життя, на якому не лежить тавро офіціального "на Шипці все гаразд".

З невеселими перспективами беремось до своєї праці, — звичайно, невеселі вони щодо сьогоднішнього дня, бо щодо завтрашнього — то й мови не може бути, що українське життя знов увійде в свої береги і повним цвітом забуває. Але не вважаючи ні на що, почуваємо на собі повинність не складати зброї навіть за теперішніх часів і одна річ додає найбільш нам сили. Хоча б які люті часи настали, проте єсть з своїми скарбами одна сфера, "ідеже тля не тлит и тати не подкапывают и не крадут". Це сфера духовного життя, тієї великої культури людської, яку вбити не може ніяка сила на землі.

Не вмирає наша правда,

Не вмирає воля

і неситий не виоре

На дні моря поля.

На тому дні переховуються і переховаються, гартуючись, скарби людської думки, ідеали правди й волі — не тієї звичайно, що на кінчиках штиків зміщається — і там не достане їх зловорожа рука. І прийде час — вийдуть вони на світ і діло своє зроблять. Допомогати збиранню тих скарбів, обереганню їх і засіванню по серцях людських — це завдання найперше на теперішні часи. І що більше праці й енергії ми всі гуртом доложимо до цього, то швидше минеться темне сьогодні й настане блискуче завтра. А що воно настане — про те ми цілком безпечні...

Пливем по морю п'ятьми. Але, як і колись, сяє попереду — не надія, а непохитна певність, що до свого берега допливемо і в свою землю обітовану увійдемо. Подорожні пригоди, хоч би які страшні й криваві вони були — то тільки епізоди і не їм, цим скороминущим епізодам, збити нас з нашої путі, яка стелеться все ще перед нами.

Перед нами, а не за нами.

27.I (9.II). 1918.

Лист без конверта

До "командуючого українським військом"
та "народного секретаря",

Юр. Коцюбинського.

Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ — це серце України й красу землі нашої — в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справили — одне ім'я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Киє-

часам подібні сентименти. Я про інше хочу з вами говорити.

Ви — командуючий українським (?) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви — людина, що в своїх руках держить — чи на довго? — життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші посіпаки. Ви тільки починаєте свою життєву путь; я, може, її кінчаю. Нас ділить прірва, безодня нескончима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не проміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості — скажу по щирості — вам я зичити не можу. Єсть учинки, пане Коцюбинський, яких нічим ні одкупити, ні спокутувати й за які опрощення не може бути. На вас лежить тавро таких учинків.

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжко загорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання: це теж сентименти, які не лицюють нам тепер, в дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби: про них можна б сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сентименти вже і не такі справи, про які можна сперечатись. Десять день мільйонове місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять день смерть

літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи — я їх бачив, пане Коцюбинський! — од яких божеволіють люди. Десять день конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив — і це я знаю — наше місто — ви його не захистили. І того не досить. Коли ваші "вороги", — од яких ви не стидалися проте брати допомогу, — щоб не руйнувати міста, вийшли з його, ви входите тріумфатором та завойовником і, сіючи мізерні брехні про "буржуазність" та "контрреволюційність", чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться — ті гори трупу, що наверхано во ім'я рівності й братерства без жодного суда і слідства, ті ріки крові, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте злочинства — ви робите нові. Ви по блюзнірському знущаетесь з усього, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви нею ж слезикуєте свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?

Коли Юда поцілував свого Великого Навчителя — цей одповів йому самим коротким запитанням: "чи поцілунком продаєш Сина чоловічого?" Що вам сказати на цей ваш поцілунок? І яким голосом відповідатимете, коли невсипущий сторож людський, совість, запитає вас: "де брат твій Авель?"... Та найбільші зрадники в історії людськості Каїн з Юдою, спокутували свій гріх. Один ходив по світу "стенай і трясийся", другий — "шед удавися". Ви, пане Коцюбинський, цього не зробите. Ви не стогнатимете і не трястиметеся. Ви не повіситесь. Це теж сентиментальність. На це треба того, чого вам бракує органічно. Ви спокійно хліба-солі заживатимете, і коли вам, пане Коцюбин-

ський, нагадають, що на руках ваших кров — ви, як Щедринів Молчалин, усміхнетеся безтурботно: “я вымыл-с”... І сідаючи за стіл, не прийде вам на згадку та сім'я, яку шестипудовий набій усю знищив саме за обідом. Нічого вам не скаже і той шестиліток-хлопчик, що вдарив себе ножем, коли його тата — чуєте, пане Коцюбинський, тата? — одірвали од його, беручи на катівську розправу. Не скажуть і ті ранені, яких з шпиталів брали на розстріл і тільки тим із них, що самі йти вже не змогли, — ласкаво кидали: “Ну, ждiть черги”... Ви скажете — то буржуазна кров... Звідки ви це знаєте? — питаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять днів пролито крові пролетарської? А втім, для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися у їй. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по вулицях — вони німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люди ні впину, ні межі хижацтву своєму не знають. І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинського, знялась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українського письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете — то вам вже нічого боятись: можете спокійно спати...

Спіть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати. Але ж і ви знайте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, виродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу зогижують, бруднять, каляють. І хоч у десятиох водах мийте їх — не змити вам ганьби й неслави, якими

вкрили ви себе і своє діло. Я знаю — ви тепер цього не годні зрозуміти. Але хоч те ви, може, зрозумієте, що заважає мені рядовому письменникові, цього листа до вас, "народного секретаря", хоч задля годиться, заради самої ввічливості, підписати — з звичайною пошаною.

28.I (10.II). 1918

По-суворовському

Серед заходів більшовицької власті, що, мов з рукава, посипались на приборкане місто наше, чимало є чисто демонстративної природи або виявляють триумф переможців, як отой наказ чи декрет про конфіскацію небувалого майна у генеральних секретарів. Інші ж показують добрі апетити у нових господарів, як напр., анексія друкарень та паперу або контрибуція, десятками мільйонів на "буржуазію" накладена. І тільки деякі з тих заходів зачіпають інтереси всієї людності, б'ють і по конях і по оглоблях, дошкуляють не тільки буржуазії, а й пролетаріатові і, навіть, останньому далеко більше й болячіше, аніж першій. Тут, проти волі й навіть бажання безтямких господарів, виходить знов ота сама нерівність, яка так була надопекла нам за старого ладу, потім почала була потроху зникати за нового й загрожує зовсім загіздитись і запанувати за ще новішого. З цих заходів останньої категорії чи не найбільшу вагу мають заходи щодо харчової справи та фінансові "реформи". В обидвох сферах з приходом більшовиків запанувала така плутанина, яка дуже недалеко вже стоїть од руїни й межує з справжньою катастрофою.

Як тільки прийшли до Києва більшовики, то, щоб піддобритись до людності, вони зразу ж пустилися на дуже наївний і простацький спосіб. Такса на хліб до

них була 35 коп. за фунт, — вони пустили хліб по 15 коп. Ця нехитра вигадка, звичайно, могла тільки усмішку викликати у кожного, хто тямив справу. Ясно було, що або "реформа" довго не продержиться й мусить зараз же ганебно впасти, або ж ... або хліба зовсім не буде. Адже зерно й борошно закуповувано по старих розцінках і зменшити ціни на готові вироби одразу наполовину, не подбавши разом про загальне зменшення цін на всі продукти можна було тільки з демагогічних міркувань, не клопотавши собі голови ніякими взагалі думками: "быстрота и натиск", мовляв, та ще знаменитий російський "глазомер" — і готово. Дійсність блискуче це ствердила: більшовицька "реформа", суворовським способом переведена, продержалась... рівно один день і вже другого дня хліб знов підскочив і продавався так само по 35 коп. за фунт, як і до нової власті. Зважливі реформатори, хоч як мало журилися вони законами життя, мусили проте зразу ж податися назад під його тиском. Правда — як небіжчик Кречинський, вони оповістили, що хліба під містом є багато і тільки треба вміти його дістати, а вони, звичайно, вміють; що вони звеліли привезти хліб з Полтавщини, але... казав пан — кожух дам, та й слово його тепле. Хліб їде... і коли доїде та й чи доїде — невідомо. Наївні кияни, що покладались на дешевий більшовицький хліб, мусять поки що отим панським словом годуватись, маючи в перспективі ще гірші часи.

І ознаки тих гірших часів є вже й тепер, і їх багато. Базари київські, на які постачало харчові продукти селянство з околиць сіл і на яких робила звичайні запаси київська людність, враз спорожніли і навіть ранками, коли найживіший бував торг, нагадують пустиню аравійську, навіть без оазисів. Сталося це, як

наслідок теж занадто гарячих заходів наших реформаторів. Першого дня базар таки був. "Дядьки" повивозили були картоплю, сало, молоко і всякі сільські продукти. Людність купувала, — хоч дорого, як повелось останніми часами, але все-таки купувала. І от враз Суворовська "реформа". До баби, що продає, скажемо, молоко, підходить озброєна до зубів людина й сама починає міряти та одважувати молоко, продаючи наполовину дешевше. Не обійшлось подекуди і без розбитого посуду та виллятого на землю питва. І в результаті такої реформи село перестало возити продукти на київські базари: хай йому, мовляв, абищо!.. І тепер того самого молока ні за які гроші не до купишся, хіба що десь з-під поли продасть — не на базарі вже, а в закутку на вулиці — якась дуже вже смілива баба, що й більшовицьких реформ не лякається. Те ж саме з картоплею. Те ж самісеньке з салом. Не інакше і з усіма іншими харчовими продуктами. Продукти зникли. Дістати їх важче. "Хвости" вирости ще дужче. Голод хижо зазирає в вічі людності мільйонного міста... З цього бачимо, які дорогі наслідки дає ота дешевенька, наївна демагогія, що замірялась купити собі прихильність дешевим хлібом. Боком оця демагогія вже людям вилазить. А гляючи на теє, реформатори — що б ви думали? — філософствують. Та ще як філософствують! Полюбуйтеся, напр., на отаке оповіщення: "Продовольственный отдел сов. раб. и солд. деп., приступая к исполнению возложенных на него обязанностей, заявляет, что в виду важности (ще б пак!) продовольственного дела и сложности существующего продовольственного механизма, никакие коренные реформы без предварительного ознакомления и изучения в этой области невозможны". Легше, мабуть, стане громадянам м.Києва, коли

7. С.Єфремов.

вони прочитають цю закручену дурницю, а до того ще й присмачену хвастощами, ніби тепер "дело продовольствия находится в надежных руках". Видко, що так! І видко, що доведеться спуститись на пораду тих же реформаторів і писати листи до родичів на села, щоб харчів прислали. Тільки як його й пришлеш, коли залізниці всюду розібрано? Мабуть — чи не пускайся, куме, на дно і просто до ями поганяй...

Коли одні "надежні руки" отак рятують харчову справу, другі так само "надежні руки" заходились з короткими гужами коло фінансової і вже досягли того, що наше місто саме тепер переживає величезний фінансовий кризис, який просто по-мистецькому умудрились викликати більшовицькі "фінансисти". Грошових знаків, як знаємо, останніми часами взагалі було обмаль, постачання їх не могло задовільнити потреби в грошовому обороті. От через віщо генеральний секретаріат звелів був, поки що, тимчасово, приймати на виплату купони од усяких процентових паперів і, нарешті, був змушений випустити українські гроші. Прийшовши до Києва, більшовики зараз же покасували купони й українські гроші. Зненависть до попередників попхнула наших горефінансистів на заходи, яким навіть важко добрати справжнє ім'я. Бо одразу викинуто з обороту розмінні знаки, не маючи як і чим їх замінити. Окрім того, погнано людність цілими масами міняти ці знаки, а на які — невідомо. Щоб зрозуміти, що це теж не жартами пахне, досить вдуматись у два разом надруковані накази: в першому, "од комісара справ фінансових", повідомлено, що українські гроші державний банк мінятиме тільки протягом 5 днів, з 14 (1) лютого, а в другому вже другий комісар, комісар державного банку, сповіщає, що "в виду отсутствия в настоящее

время большого количества российских денежных знаков" банк мінятиме 14 лютого тільки невеличкі суми. 15-го банк був і зовсім зачинений, а 16 став отой ще небувалий за наших взагалі хвостатих часів усім хвостам хвіст — од державного банку до самого Хрещатика — який, чудуючись, бачили всі, хто проходив по Інститутській. Два комісари забули між собою порозумітись. А через їхню забудьковатість люди поневіряються ніч і день, черги достоюючи, мерзнуть на лютому морозі, тратять дорогий час — щоб ні з чим вернутися додому, кленучи і реформу і реформаторів, і взагалі такі порядки і ту класичну безпорадність та повне неуцтво, якими одразу зарекомендувала себе в фінансових справах власть, що очевидно сама не розуміє, що вона робить. Коли ще до цього додати, що й приватні банки закрито і взагалі вони почувають себе під обухом, то матимемо повну картину того невимовного безладдя, яке зразу ж повстало на грошовому ринку в Києві й яке найдужче дошкуляє якраз біднішим людям, що покладних грошей не мають.

Безглузді заходи безтямких людей з величезними претензіями, з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестриманою хоч і вбогою фантазією — ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, що трохи-небагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули — тобто в належну їм безвість. Тільки що поправляти те, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно тяжко тим, хто матиме нещастя заступити їх. Ну, та про це давно ходить приказка: один отакий, за дозволом сказавши, реформатор закине камінь у воду — то й десять мудрих не витягнуть...

5 (18).II.1918

На вістрях штиків

Усього другий минає тиждень, як загніздилася у Києві нова власть, принесена, мовляв словами одного з її наказів, "з далекої півночі на вістрях своїх штиків", а Київ набирає типового вигляду повойованого міста. Життя завмирає. Всі заходи і всі зусилля людності прямують тільки до того, аби якось прожити. Хвости за харчовими продуктами доходять до грандіозної вже міри. Фінансовий кризис паралізує ще більше розпачливі зусилля. Десятки категоричних і суперечних один одному наказів, яких фізично не може людність виконати, вносять ще страшніший розгاردіаш і до краю поплутали розуміння того, якими способами громадянство може задовольняти свої потреби. Межа між нормальним і ненормальним зникла, і ви часто бачите, як на вулиці враз починається безглузда стрілянина — добре ще, коли просто в повітря... Місто нагадує розворушений мурашник, у якому припинилася всяка творча робота й горюють руїнницькі інстинкти або єдино животний потяг до самоохорони. Звичай, принесені "з далекої півночі на вістрях штиків", надають і нашому місту вигляд тих північних — голодних і анархічних — міст, які давно вже згубили певний шлях і бредуть манівцями в невідому будучину.

Інакше й бути не могло. Єсть бо дві категорії власті. Одна служить людності, друга приневолює людність собі служити. Одна піклується про потреби громадянства, друга придушує усякий розвиток життя. Одна організує, друга розпорошує. Одна творить нові форми на життєвих підвалинах, друга робить карко-

ломні експерименти та свої примхи вдовольняє. Одна стоїть на моральному авторитеті, друга шукає собі підпори на вістрях штиків... Типовим зразком цієї другої власті було царське самодержав'є з її хмарами станових, стражників та жандармів, з її чиновницькою самовоюлею, з її поліційним укладом. На той самий штиб будується й ота нова, більшовицька власть, що виросла з старого коріння й до останніх та найменших дрібниць просто копіює собі царські порядки.

Але самодержав'є мало в собі деяку силу. За ним стояли певні традиції, інерція, розгон. Машина була погана, але її заведено й пущено давно і несвідома маса, терплячи од неї, здебільшого й сама не бачила, звідки йде те лихо. Зовсім інакше стоїть справа тепер. Люди, що захопили власть, дістали в спадщину всі лихі сторони старого абсолютистичного ладу, і не тільки не здужають самі щось добре витворити, але навіть зберегти краще з старого. Нова власть не має насамперед тієї непохитності і бодай зверхнього ладу, який був перше, — отже вона ще гірша. І через те масам не дає вона нічого, хоча поводить ся з ними, як з людноістю повойованих країв, тобто бере все собі й порушує всі норми звичайного, зміцнілого життя. Звичайно, що таким способом вона підготовляє шлях не до кращих форм, а до реставрації, до поновлення того самого старого ладу, який вона ніби нехтує принципіально та руйнує практично. Одверта реакція, що все виразніше розкоріняється серед мас непричетних до політичного життя, набирає вже просто погрозливого значіння.

З цього ми бачимо, звідки йде справжня реакція й контрреволюція, а не та мальована, про яку так

багато й так енергійно говориться серед більшовицьких кругів. Її принесено все звідти ж — "з далекої півночі на вістрях штиків". Скажу більше — на вістрях штиків та ще з півночі, з тієї одсталой і централістичної півночі, нічого іншого й не можна було принести. На них може всидіти тільки реакція, — звичайно, на якийсь час. І коли пущено в діло зброю, коли почалися чвари й люта боротьба між елементами, що скинули були старий уряд і не можуть замість його нічого нового створити, коли розгорілося взаємне знищення — то самим натуральним ходом історія вертається до старого. Нема революційної творчості — неминуче беруть гору старі звички. І це давно бачили люди, і це давно, після кожної революції, стверджувала історія. "Можна боятись, — казав один з ватажків Жиронди, Верньо, — що революція, яка немов Сатурн пожирає вже власних дітей, скінчить на тому, що приведе на світ деспотизм з усім неминучим його лихом". І терор привів на світ Імперію Наполеона з її війнами, утисками, політичною та особистою розпустою.

Ми так само вже дійшли до терору, хоч може й не останньої ще його стадії. І дальший шлях для всіх, хто вміє читати велику книгу історії й брати з неї науку — визначається зовсім ясно. З неминучістю долі насувається реакція і деспотизм, які використають усю ту руїну й розпорошення і втому, що сіють нині більшовики своїми згубними витівками. На вістрях штиків вродиться не воля, а те, що тільки й може там зміститись, тобто поневолення й деспотство. І громадським силам, що в тумані майбутності ясно прозирають простелечий перед нами шлях, треба вже тепер подбати за

профілактичні заходи. Не нидіти тепер треба і не марнувати сили в розпорошенні, а готуватися до того, щоб не здати грядущому деспотизмові бодай усіх здобутків революції. Адже хоч основні і головніші з них ми мусимо задержати, як фундамент для дальшого будівництва, що приведе нас до справжнього народоправства.

7 (20). II. 1918

Стара байка

Заява пана Затонського про те, що він має скасувати українську учительську спілку, интересна не сама по собі, а тими мотивами, які висовує цей "народний секретар української робітничко-селянської республіки". Сама по собі ота заява не дає нічого нового: воля спілок і товариств, як і всі інші особисті й громадянські вольності, для власті, "принесено з далекої півночі на вістрях штиків", певна річ, не існує. Практика тієї далекої півночі вже це рішуче довела, а наша власна тільки стверджує. Зате в мотивах знаходимо й нового дещо.

В своїх офіціальних і неофіціальних прокламаціях більшовики говорили і говорять досі про право кожної нації "на повне самоозначення аж до відділення". Так само в боротьбі проти української власті вони заявляли, що йдуть не проти українського народу, а проти "буржуазної", мовляв, Центральної Ради. Отже, наївні люди з самих же українців думали, що принаймні національно-культурна сфера лишиться поза суворовською тактикою, що хоч тут вільна буде рука "самоозначуватись", тобто безборонно працювати. Не розчарували тих наївних людей навіть "палочні докази", якими вбивано по всій Україні всякі ознаки "самоозначення", і вони все-таки лагодились вкупі і влюбі працювати

з новою властю. Аж поки нова ця власть роздяглась таки зовсім доголісенька й з-під лушпиння пишних фраз виліз звичайного типу російський централіст. Українська вчительська спілка — це, розуміється, "націоналізм" і "шовінізм", бо — колись казали — всі святі по-російському розмовляли, бо — тепер кажуть — Інтернаціонал так само інакше не вміє розмовляти. І от цей новий святий, що теж тільки російської однієї мови тямить, а інших ні — попросту нищить усі інші "Інтернаціонали", які намагаються іншими мовами розмовляти. Навіщо це? — мовляв. Адже ще в старій Москві, в Москві XVII віку, чудово розуміли, що "когда будет много языков, то пойдет смута в земле". То чому ж цієї простої істини не розуміти панам Затонським? Вони ж не "буржуї з Центральної Ради", що гарантували всім національну волю й свято гарантій тих додержували!..

Звичайно — то дурниця, всі оті розмови про націоналізм та інтернаціоналізм: це тільки солоденька присмака до гіркої страви. А страва одна: всяка власть, принесена на вістрях штиків, поводитиметься так, як поведився Кассо і поводитиметься тепер Затонський. Вони роблять політику — свою і на чужу не попустять, поки сила в руках. Вони розуміють, що політика й культура не стоять нарізно, а міцно зв'язані, отже роблячи свою політику, не минають і культури. Винищуючи "сепаратизм" чи "самоозначення аж до відділення", не потерплять, розуміється, й української школи. Це ясно і це одно тільки вагу має, а під яким соусом нам це підноситься — чи під усіма святими чи тільки під одним інтернаціоналом, який теж тільки по-російському може розмовляти — то байдуже.

Отже заява пана Затонського цікава для нас тільки як нищення ілюзій у наївних людців, які думали, що без боротьби могли б робити хоча б культурну роботу. Щодо знищення самої культури, то це, розуміється, байка і до того ж стара: культура ще за себе постоїть і ще побореться. Пережила вона Валуєва й Кассо — переживе й Затонського...

8 (21).11.1918

Гній і вічність

Заява співробітників "Киевской Мысли" кидає ясне світло на становище слова за нових — а власне за дуже старих — порядків. Вільне слово — це найдужчий ворог усякого насильства і через те деспоти всіх часів найперше звертали на його увагу, допікаючи йому всякими способами. Заборони, цензура, штрафи, тюрми — все це сипалось і сиплеться на вільне слово. Все це мало й має вбити його або принаймні зробити з його слухняну овечку, яка покірно повертає, куди повернеться чабанська пуга.

Але ні вбити, ні на овечку повернути вільне слово ще нікому не щастило, бо воно з самої природи своєї невмируще і бунтівливо-непокірне й не може бути не вільним. "Воля слова — це аксіома й її я доводити не вмю", — писав колись Михайловський і писав правду: цього доводити й не можна і не треба, бо само життя доводить це, руйнуючи всі божевільні заходи, що заміряються убити слово. "Все, що бачимо навкруги, — писав Щедрін, — свого часу обернеться або в руїну або в гній — сама література (тобто — вільне слово) вічно буде ціла й непохитна. Сама література вигнана з-під законів нищення, сама вона не визнає смерті". Люди і

навіть державні порядки приходять і одходять, — саме слово як було "спочатку", так і лишилось, і повік лишиться "на сторожі" коло всього, що такої сторожі потребує. А що ж потребує її більше, як охорона людських прав од усякої напасті?

Пригнічене слово незабаром випростається на весь свій зріст і коли гнобителі обернуться вже в гній і навіть сама пам'ять про них згниє — слово все так само житиме і так само стоятиме "на сторожі". і тому можемо бути безпечні: "перемога, мовляв словами згаданої заяви, лишиться за принципами демократії і з їх святом запанує вільне слово".

Таки запанує!.. Цієї аксіоми ми не доводимо — ми тільки ще раз нагадуємо про неї.

21.II. 1918

Фельдфебель у Вольтерах

Сто літ тому, кажуть, у харківському університеті викладав філософію участковий пристав: начальство ухвалило, що для філософії не треба іншої, як буцегарня, підготовки й іншого багажу, як лексикон не для друку призначених виразів. Певне постать цього участкового філософа стала за прототип для невмирущого полковника Скалозуба з його нахвалкою дати "фельдфебеля в Вольтерах". Пристав у ролі професора — це той же фельдфебель у Вольтерах і можемо тільки уявити, що то за хороша була філософія, винесена з буцегарні та казарми!

А втім — і уявляти вже не треба. Теперішня дійсність, попереджаючи найбуйнішу фантазію, перейшла навіть той ніби-шарж, з якого сто літ помирала зо сміху вся інтелігентна Росія. Скалозуб воскрес — у

всій своїй пишноті й силі і скрізь насадив фельдфебелів, і вони за все хапаються, все роблять, усім порядкують. Вони видають декрети, вони влаштовують харчові справи, вони провадять суд і розправу, керують народною освітою, пишуть у газетах — певна річ, в офіціальних. Вони всюди, де пахтить печеним, і всюди вносять той специфічний Скалозубівський, фельдфебельський дух, перейнятий міцними пахощами стайні й казарми, лакейської та поліційного участка. І, читаючи, напр., писання бутербродних публіцистів з почету Скалозубового, лишається хіба жалувати, навіщо та грамота здалась тепер на світі. Перше, навчившись грамоти, такі люди несли своє вміння в потайні куточки й приоздоблювали крадькома паркани повчаючими написами, а в кращому разі надокучали всім безграмотними віршами. Тепер не те — тепер вони "пішли вже в гору", окукобилися по редакціях бутербродних газет, прикрашаючи сторінки офіціальних виданнів виплодами свого незрівнянного пера.

Справді — щось страшне своїм убожеством уявляють із себе теперішні офіціальні видання! Не виблискували такі видання ніколи талантами, бо справжній талант не продається, не розмінюється на печене і варене, йому тісно в офіціальних, завжди нещирих, рамках. Але бутербродні видання старого часу знали своє місце й не лізли між люди: нудні і вбогі, вони тямили своє вбожество, ховалися по закутках і видавалися тільки на те, щоб їх ніхто і не читав. Теперішні не те. Фельдфебель у Вольтерах не всидить нишком. Він хоче прилюдно командувати над літературою. Захопивши чужу друкарню й нахапавши по чужих коморах паперу, він перед усім світом хоче свою непристойність виявити. Він потрапляє на смак таких самих

фельдфебелів, що в інших сферах орудують. І от — народилась преса, публіцистика, од якої просто з душі верне. Пригадайте тільки знамениті накази про "ползновение на опьянение", або те незрівнянне "нічирк, руки по швам", яке пролунало на нашу адресу з сторінок офіційного "Вістника", — і ви матимете зразки тієї новітньої публіцистики.

Порожня фраза, кріпка лайка, погрози, офіційна брехня, самовдоволене нахабство, той дух воскреслого Хама, що ніякої й нічиєї наготи не посоромиться й навіть свою виставляє на прилюдне позорище, і нездарність — тупа, безмежна й безнадійно-вперта нездарність — ось прикмети теперішнього офіційного стилю. Бутербродні письменники немов чують, що не на своє місце забралися, немов прочують, що не довго їм на йому сидіти, що нова хвиля змиє їх і знесе в ту саму безодню мизерії й безвісті, з якої вони виринули на якусь годину — і свою ніяковість, свою безпорадність надолужують сугубо-хамською розв'язністю. Фельдфебель на Вольтеровому місці інстинктом чує, що з його лиш на одну годину каліф, що прийде справжній господар — народ — і мітлою вимете все сміття, і своє недовге панування випадковий переможець хоче повною мірою використати, заповняючи крадений папір краденими ж і не перетравленими думками, а од себе додаючи самої лайки та погроз. І коли, нарешті, хвиля справді змиє цих переможців — лишаться, немов шумовиння на березі, оті гори задрукованого паперу, перед якими з чудуванням і жахом стане колись Історик нашого страшного часу. Характеризуватиме його історик, як момент панування воскреслого Хама, як час, коли всім орудував фельдфебель, посаджений у

Вольтери. Це бо він, фельдфебель, лишає свої казарменні сліди в отій нікчемній, вбогій, чваньковатій до повної нестями "літературі".

9 (22).11.1918

Не для себе

Ще якось на початку більшовицького періоду російської революції я висловив був думку, що більшовизм, оскільки він все-таки стоїть за владу, хоча б і дуже односторонню, владу меншості — не на себе працює, а на когось іншого. Стоючи за "владу совітів", він іде до неї такими типово анархічними стежками, що й сам робиться тільки мостом, або підготовчим етапом до анархізму. Останньому тільки лишається тепер використати на власну руч тактику більшовизму і, йдучи до анархії ще більше послідовно й більш демагогічно, перекинути й самий більшовизм та відкрити дорогу вже для справжньої анархії.

Дійсність потроху виправдовує ці міркування: маси через більшовизм прямують вже не то до практичної анархії, якій широкі перспективи відкриває й сам більшовизм, а й до принципіального анархізму. Так, недавно петербурзькі кореспонденти подали зміст надзвичайно цікавого доповіді одного з більшовицьких комісарів. Дибенка, про настрої серед матросів Балтійського флоту. Дибенко мусив признатися, що на матросів величезний вплив мають тепер анархісти, що анархістичний клуб у Гельсінгфорсі паралізує всі заходи морської, більшовицької влади, і всі спроби більшовиків боротись з анархістами зво-

дяться ні на що. Те ж саме бачимо і з недавньої відозви однієї з київських військових частин до товаришів-солдатів, у якій наведено кілька прикладів виразно анархістичного напрямку. Більшовики вже наскочили серед мас на ті самі настрої, які ще недавно самі творили, і тепер безпорадно спускають перед ними руки й розпачливі заклики та резолюції пишуть, — чисто так, як колись тимчасове правительство проти самих більшовиків!

З'явище це грізного змісту повне. Воно знаменує, що розкладаючись і гниючи на пні, більшовизм у своєму розкладі так заразив маси, стільки прищепив їм власної гнилизни, що вони вже ніякої власті визнавати не хочуть і прямують од анархії практичної просто до анархізму теоретичного, до принципіального відкидання всякої власті, в першу чергу тієї, що тепер виступає офіційно, тобто більшовицької. І це цілком натурально за даних обставин. Насамперед тому, що демагогічна агітація, майже всесильна тоді, коли підбурює й під'южує маси, тратить усяку силу й робиться безпорадною, коли їх доводиться спиняти. Виявивши величезну руїнницьку силу, більшовизм не виявляє ніякої творчої сили, і маси так само легко одвертаються од його, коли він вимагає послуху і дисципліни, як легко за ним пішли. Легкі перемоги не бувають твердими. І в цьому винен не хто ж, як сам більшовизм. Розхитуючи маси проти власті тимчасового правительства, він на якийсь час убив саму потребу організованого життя, розхитав самі основи власті, — всякої власті, отже і своєї, і ми тепер бачимо, як ватажки більшовизму безпорадно спускають руки, коли їм хочеться і треба спи-

нити масу. Їх самих несе вже хвиля і вони, як Криленко під час самосуду над Духоніним, смиренно й тихенько одходять на бік і мовчки позирають на своїх рук криваве діло. Інакше їм і нема чого робити, коли не хочуть і самі наложити головою.

Старий, кажуть, жениться не для себе. Більшовизм, цей атавізм старезного первісного безладдя, так само не на себе працював і працює, а на того, хто лукаво визирає з-за його спини — на анархізм. І для нас питання життєве тільки в тому, чи здужатиме анархізм забрати більшовицькі позиції, чи судилось нам ще перейти й через анархістичну стадію, а чи може більшовизм буде останнім етапом розпаду, по якому мусить вже початись отверезіння й одужання, як після гострого кризису в затяжній хворобі. На останнє ще єсть надії. Бо анархічний у своїй практиці більшовизм діло руйнування справив, можна сказати, блискуче і перемога анархізму була б перемогою не практики, а тільки принципів, про які для нас байдуже, тобто звелась би в останній лінії на саму переміну осіб: замість Леніна і К^о просто сів би якийсь товариш N, який теперішніх господарів оповістив би буржуями та контрреволюціонерами й ганяв би за ними з самопалом, як вони свого часу ганяли за Керенським. Оце, що практично анархізм мало що приніс би нового, дає надію, що більшовицьке панування може бути останньою стадією розпаду і що мине нас принаймні чаша анархізму, для якого стільки попрацювали народні комісари, народні секретарі й інші більшовицькі власті, — власті, звичайно, більше з імені й претензій, ніж по суті справи.

10 (23). II. 1918

Догнивають

Вимовною ілюстрацією до безсилля більшовиків там, де вони хотіли б спинити вже маси й направити анархістичний рух по жолобу хоч абиякої організованості, служить промова Леніна перед агітаторами, які мають їхати тепер по селах. Промова взагалі надзвичайно цікава, бо показує, як переломлюються події в цій маніякальній голові. Але чи не цікавіша вона тим, що свідчить, що деяка тривога починає навіть у маніякальні голови забиратись. Вони ще не зовсім усвідомили собі грізний хід подій, проте нема-нема, та й мигне проблеск думки, що не так то все гаразд у тих "совітських республіках", яких натворив більшовизм.

Фон промови — звичайно побіденний, в душі тих "лихих" реляцій, стиль яких витворила війна ще за самодержавного ладу. "Совітська власть зміцняється". Всюди самі перемоги. По всій Європі й навіть по Америці вона запалила вже пожежу і т.ін. в тому ж стилі синиці, що бралась море запалити. Але коли од зовнішньої політики перейшов Ленін до внутрішнього становища, то мусив сам признатись, що не перемога, а анархія росте, шириться й справді таки зміцняється, і раз по раз зриваються у його фрази про те, що "голод згубить нас", "ми з вами провалимось", "полный крах", "ми в цьому морі потонемо, якщо..."

Важко зрозуміти, що криється під тим "якщо", які умови можуть забезпечити од того кінця, що на його так недвозначно натякає промовця. Ленін увесь час говорить про боротьбу з "саботажниками, глиталями та капіталістами", розуміючи, як звичайно, під цими тер-

мінами усіх, хто не поділяє фатальної в ділах і наслідках теорії й практики більшовизму. Проти безладдя виставляє він оту боротьбу, але це вже просто дитячим белькотанням одгонить, бо всім відомо, яких анархістичних форм набрала саме ота боротьба більшовиків по селах і по містах та чим кінчаються їхні соціалістичні спроби. Та "соціалізація", тобто безладний грабунок і розкрадання народної кривавиці по всій Росії, справді обернулися в пожежу, полум'я од якої горить-одлискує на весь світ кривавим огнищем. Синиця тут свого доп'яла, та наслідки не ті вийшли, яких сподівалась. Російська революція останнього періоду вславилася на весь світ, але тільки своїми страхами і на росіян тепер повсюду дивляться, мов на зачумлених.

Більшовизм вже догниває — це ясно. Він доспіває свої останні співи. Анархія вже з ним не рахується і даремно лагодиться Ленін боротися з нею словами. Його слова тепер — полова. Мавр своє діло справив і тепер мусить одійти. І все питання в тому, хто замість його прийде...

Надходить може найстрашніша хвиля, той "дев'ятий вал", що б'є найдужче. І треба напружити всі сили, щоб проти його встояти. Коли з цим пощастить — далі вже може бути легше, далі з уламків на руйновищі можна буде щось творити.

11 (24).II.1918

Порохня сиплеться

"Законодатна" робота не то кипить — палахкотить у совітських властей. Кожен день приносить десятки декретів та наказів, починаючи од наказу про конфіскацію якого-небудь Терещенкового будинку й

8. С.Єфремов.

кінчаючи контрибуцією на "всех вопче" — домовласників, квартирантів, комірників, усіх прохожих і проїзжих людей; починаючи од запросин слати підписані і не підписані доноси з порукою, що про авторів ніхто не знатиме, й кінчаючи харчовими справами, де також зроблено вже спробу анонімного якщо не доносу, то нацьковування. Тавро нескazanного вбожества лежить на цій гарячковій роботі, але всі новітні закони фатально якось збиваються здебільшого на конфіскації, секвестри та контрибуції. Це якась манія "стяжательства"! Натура себе чи що виявляє.. І навіть ті декрети, які не важать безпосередньо на чужу кишеню, і ті не можуть обійтись принаймні без екскурсів у цей бік.

От наказ про харчову справу "з закликом обрятувати край та революцію од загину". Здавалося б, матерія надто поважна і трактувати її годилося б у поважних тонах і принаймні без блазенських вихваток. Проте і тут знаходимо такі рядки: "капіталісти і поміщики, сільські глитаї, хочуть задушити революцію рукою (!) голоду й не дати голодному селянству та робітникам хліба". Село не дає хліба — це так. Особливо не дає з того часу, як центральні більшовики попсували делікатний і складний харчовий апарат, а місцеві своїми війнами усіх проти всіх та анархією той апарат до решти розбили, розігнавши навіть дрібних постачальників, що привозили продукти на міські базари. Здавалося б — щоб запобігти лихові, треба припинити хатні чвари і всякі самопальні економічні й фінансові експерименти, полагодити, а не псувати й руйнувати залізниці, забезпечити спокій — одно слово, треба перестати бути більшовиками. Тільки і всього... Але це "тільки" саме й неможливе для наших горе-реформаторів та законодавців. І от — наказ. А в наказі тому замість діла

— самі порожні демагогічні фрази про "капіталістів та поміщиків", у яких до речі, давно вже весь хліб тим чи іншим способом забрано, та знов же ще порожніші слова про революцію і зовсім недоречні вже нахвалки та погрози, яких ніхто і не лякається. Хліба од цього, певна річ, не прибуде ані на одно зеренце. Село не дасть ні мірочки, поки не буде йому гарантовано того, чого йому треба, а як з більшовиків майстри тільки руйнувати та порожніми фразами баки забивати, то харчова справа з кожним днем усе гірш занепадає. Кажуть, правда, що були й реальні заходи дістати з сільських засіків хліба, але як ці заходи своїми методами нагадували колишні експедиції князя київського Ігоря в землю деревлянську, то й кінчились вони так само: "немногие вернулись с поля"... І от навіть Київ, серед найродючішої в світі країни, на горах, можна сказати, з хліба — починає вже голодувати насправжки. І не це найбільше тут пікантно, а дещо інше. З одного боку видаються грізні "укази проти голоду". З другого ж маємо постанову міської думи — "заборонити масовий вивіз із міста грошових знаків та харчів". Що ж це таке? Хто вивозить, хто може під таку годину з голодного міста вивозити харчі? Хто сміє у голодній людині, тобто у тих самих робітників і пролетаріата видирати буквально останній шматок хліба? І чи не виходить тут так, що однією рукою пишуться "укази проти голоду", а другою з рота у голодних забирається те останнє, на що ті голодні роти можуть рахувати?.. Треба одверто, усіма літерами, назнаменувати тих злочинців, що зважуються на такі експерименти в доведеному до справжнього вже голода місті. Людність має право знати це, а не втішатись платонічно отим вічним покинуванням на "капіталістів та поміщиків". Досить!

Пора дати вже їм спокій і шукати індивідуальних винуватців.

Та й шукати їх не доведеться: вони перед очима — ті, що вивозять усе, що тільки можна вивезти. Це робить власть, яку "принесено з півночі на вістрях штиків" і яка, окуповавши Київ з частиною нашого краю, протягом двох тижнів свого господарювання поставила нас перед перспективою голодної смерті. До цієї власті ми б ніякісеньких не мали претензій, коли б вона тільки собі шкодила: вольному воля. Але своїм безділлям, а надто своїми ділами вона справді губить цілий край, як загубила вже все, що придбала революція — губить в найелементарнішому розумінні. І тому ми всі, громадяни, маємо усяке право запитати: коли ж нарешті цей новітній Катилина перестане на свій вал намотувати народний терпець? Коли припиниться та штикова окупація? Коли ці нетямущі й злочинні люди врешті дадуть нам спокій і заваляться в ту безодню забуття, з якої виринули? Коли настане змога направляти лихо, що вони накоїли?.. Адже кожен день панування їхнього — то на ступінь ближче справді до загибелі, кожна година приносить такий розвал, якого вже не то фразами не замазати, а й ніякою силою не направити! "Як нам світить сонце і не погасне? Як можемо жити?" — запитував колись, під час лютої реакції, наш славний письменник Коцюбинський. І справді — як можемо ще жити?

Це не життя, а гірш, ніж нидіння. Довго його стерпіти не зможе ніяка жива істота. І от, і встаючи й лягаючи, ми повинні собі й другим нагадувати: "*Carthaginem delendam esse puto*" — мусить бути знищена оця твердиня реакції, розпусти й загального розвалу.

Вона нищиться. Порохня вже сиплеться з її мурів. Вони хитаються й от-от упадуть... Мине ще небагато часу — і з чудуванням та жахом питатимуть себе люди — як могла оця нікчема панувати, яким гіпнозом держалася вона на світі?

А поки що — звернуся до людини, до кожної живої людини з словом згаданого допіру нашого письменника: "Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб була блискавка і грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце і засвіти друге на небі"... Нехай це друге сонце осяє й інші вже порядки — без контрибуцій та погроз, без анонімних доносів, без стяжательства і самопального законодавства, — без тієї порохні, що сиплючись все ж очі виїдає.

13 (26).11.1918

Муравйов

Лиховісне, зловороже прізвище, Муравйов-вішатель... Муравйов "не з тих, що їх вішають, а з тих, що самі вішають". Ренегат і через те людина без жалю і милосердя. Сотні закатованих жертв, тисячі обездоленних засланих, що конали-пропадали в холодних снігах Сибіру, десятки тисяч польських батьків і матірок, жінок і дітей, що оплакували закатованих і засланих синів, чоловіків, дітей — ось чим позначила свою путь людина з оцим прізвищем. І апофеоз кривавому катові, що зробило самодержавіє напередодні свого сконання, на глум усім заповітам гуманності, на тим більше знущання з жертв поставивши зненависного монумента на самому місці заподіяних злочинств, — цей апофеоз тільки сприяв специфічній славі Муравйова.

Справді лиховісне Ім'я, од якого мимоволі здригаєшся од внутрішнього почуття жаху та огиди.

І це Ім'я ще раз виринуло на кривавих сторінках сучасності і знов кривавими слідами, оргіями божевілья позначило свою путь. Муравйов — завойовник Києва, що приніс був "північну власть на вістрях штиків", що чотири дні громив з тяжких гармат безборонне мільйонове місто, що нахвалявся отрутними газами задушити його, що справив криваву тризну, тисячами розстрілюючи неповинні жертви свого кривавого сладострастя... Теж ренегат, що лютістю замазує своє минуле. Колишній не то пристав, не то жандарм, — в усякому разі вірний слуга самодержавія, що раптом оповістив себе Наполеоном соціальної революції, але й на такому високому становищі не забув завичок станового пристава. Хлестаков, якому доля дала в руки страшну зброю темноти й фанатизму. Хабарник і грабіжник — з дріб'язковими манерами й неситим апетитом старого околоточного. Мішанина дрібненької жуліковатості й непогамованого кровожерства. Це — Муравйов, новітній Муравйов, "товариш Муравйов", що враз зійшов кровавим маревом і безглуздою лютістю перевершив навіть свого знаменитого попередника.

Перечитайте тільки його промови в Одесі, де становий пристав у позі Наполеона під пірамідами зовсім розперезався й дав повну волю своїй убогій і разом дикій приставській фантазії. Це якийсь просто божевільний чад, в якому кровожерство перемішалось з фарисейським месіанізмом, пишна поза з грошолюбністю й грабіжницькими інстинктами, а хвастощі з істерикою. Навіть на вершку своєї сили не міг себе

здержати і вискочив поліцант. Так говорити і так поводитись міг або божевільний, який не знає вже межі між дійсністю і вигадками хоробливої фантазії, або прохвост, якому нема чого губити й який справді пішов "ва-банк", одкинувши усяку соромливість, рахуючи на те єдино, що залякана отара людська не зважиться на людський вчинок. М-те Бош з своїми скаргами на те, що з Києва нема кого послати на розгром маєтків; або той член совітської власті, що своєму товаришеві гукав: "дивно, як ти живий остався", оці виродки наших кривавих часів — все-таки "мальчишки и щенки" перед Муравйовим. І більшовизм, який зв'язав себе з цими маньяками й жуліками, божевільними й прохвостами — цим смертний засуд підписав на себе. Та на жаль, не тільки на себе. Високу ідею визволення, братерства й волі він так зогидив, заплював, захаркав, засмітив, скупав у крові — що багато сили треба буде положити на те, щоб знов очистити її. Може треба буде роботи не одного генія, принаймні не одного покоління, щоб засипати оту безодню, яку викопала за наших днів банда божевільних, провокаторів та грабіжників.

Нікчемні люди. Бо навіть у своїх злочинствах не змогли над дрібне шахрайство стати, навіть кровожерством викликають не так страх, як огиду та презирство. Розмаху не вистачило на те, щоб хоч з честю, сміливо зустріти небезпеку. Награбувавши, скільки можна, утікають як звичайнісінький дрібний злодюжка. І нехай як прибираються вони в червоні шати — все-таки з-під них дрібний злодюжка визирає. Коли Муравйов-вішатель викликав жах і зненависть, то його однофамільця, Муравйов-пристав, навіть зненависті не вартий. Гань-

ба, огида і презирство — я не кажу про кару — йому з усією купленою отарою посіпак і душогубів — оце і всі ті почування, що ці мизерні постаті збудити можуть. Бо й серед великих кількістю злочинств лишилися вони злодійкуватими людьми та розбишаками, — “шпаною”, що сміливо кидається тільки на беззбройних, зневажає тільки зв’язаних, плює тільки на беззахисних. Каторгою та участком, царством “бувших людей” одгонить та “соціальна революція”, що попала в лапи до Муравйових, які все виховання одбирали не то в участку, не то на стайні, не то в охоранці. І навіть кривавий чад, що ним оповили вони свою злочинну путь, не може розігнати того специфічного охоранно-участкового духу, і невідлучно він товаришує цим претендентам на соціальних реформаторів. А вся ціна отим “реформам” буде визначатися оцим незбитим фактом: їх переводив пристав Муравйов — грабіжництвом, розстрілами, мстивою лютістю участкового ренегата, що в самих злочинствах не міг стати понад старі поліцейські афоризми всіх хабарників — “рука руку миє” та “вони заплатять”.

15 (28).11.1918

По визволенні

Вони втікли. Ганебно, нишком, серед ночі — істинно, “як тать в ночі” — один по одному зникли харківські “народні секретарі”, ограбувавши попередку місто, розплодивши в йому анархію, довівши до голоду і крайнього занепаду. Ще в останній момент, про людське око, вони бадьорились, оповіщаючи брехливі ре-

ляції про небувалі перемоги, ще ставали в пишні пози, готуючись навіть до війни. Але видно було, що їхня "власть" справді догниває, що од них усі тікати почали, що коли б навіть не боялись наступання з околу, то все б одно задушилися в тому безладді, яке розвели в середині в найширшому масштабі. Занепад більшовицької власті був питанням кількох днів, — він був неминучим.

І це факт величезної ваги в історії революції взагалі. Окупація Києва совітським військом була Пировою перемогою анархії, що йменувала себе більшовизмом, і удар, якого вона тут зазнала в самих основах своїх, не може не одбитися на всьому ході подій. Чи не почнеться з цього факту отверезіння й поворот до творчості, замість руїнництва? Чи не прокинеться дух самоохорони, приспаний розгнuzданністю привідців та несвідомістю мас? Чи не схаменуться люди, дійшовши до останньої — справді вже останньої — межі й діставши пам'яткового за сліпу віру до свідомих дурисвітів, що бралися створити Царство Боже на землі — грабіжництвом, розбишацтвом та повним занедбанням людини? Повне банкруцтво більшовизму — а воно ж не за горами вже — може розв'язати руки творчим елементам і дати їм силу в боротьбі з анархією.

І тут повинна настати ліквідація розбишацького періоду революції. Мусить бути створена насамперед дужа та міцна власть, що спираючись на всі державні елементи на Україні, твердою рукою повела б край до ладу й спокою, забезпечила б можливості для творчої роботи й дала б вихід культурним силам. Ця власть не може і не повинна думати про помсту й кару, але так

само не може й не повинна допустити непослуху законам та справедливим вимогам власті. Забезпечивши всі громадянські вольності, в боротьбі з анархією вона повинна тільки виявити таку твердість і незломність духу, яких досі ще не виявляла. Створивши таку власть і таку силу, повернувши й забезпечивши лад, республіка наша зможе вже тоді безборонно стати на шлях соціальних реформ, — бо їм тоді не буде перешкоди в руїницькій анархії; зможемо вернутися і до державного будівництва на підставах федерації вільних країв та народів. Але найперше, знов кажемо, завдання — це твердий і непорушний лад, без якого ніяка творча робота неможлива.

Отже — всі сили на поворот і зміцнення ладу, всі сили на творчу роботу! Це може остання нагода, яку дає ще нам історія. І ми цю нагоду мусимо використати, не сміємо її пустити марно, щоб не стати непростенними злочинцями перед рідним краєм та своїм великим народом.

16.II (1.III). 1918.

Підрахунки

I

Неначе важка змора зсунулась усім з грудей з виходом більшовиків, неначе розвіялася чорна хмара, що оснувала була все життя... Тепер маємо і можемо підбити нашвидку хоч деякі підрахунки з недовгого, зате пам'ятного панування більшовиків у Києві.

До Києва вони тяглися усім серцем і всім помишленієм своїм. Бувши принципіально і на практиці най-

крайнішими централістами і наперекір усій своїй "сепаратистичній" фразеології, бажаючи знов почати "собираніє Руси" в формі одномасних "совітських республік", об'єднаних і сцентралізованих коло "революційного", а власне анархічного Петербургу, більшовицькі ватажки розуміли, що без Києва їм не стати твердо на своєму становищі. Не досить було повоювати Україну — треба було здушити її серце, треба було вицідити з його живу, гарячу кров, що розносила інше життя, ніж те, що уявлялося в хоробливій фантазії самодержцям з Смольного. Жодне місто на Україні не дорівнювало з цього погляду Києву, жодне не могло грати ролю голови на Україні, і маючи в руках чи то Харків, чи Катеринослав, чи Полтаву — більшовики все-таки не мали України. Щоб запанувати на Україні, треба було здобути Київ. І от похід на Київ стався їхньою мрією, найпершим завданням. Почалася підготовка. Пущено по Україні і в самому Києві тисячі агітаторів, що на всі голоси кляли "буржуазну" Центральну Раду та вихваляли "робітничко-селянське правительство", обіцяючи кому царство соціалізму, кому просто грабунок і здобич, кому плату добру, кому високе становище й кар'єру. Потім почалась систематична облога Києва, спершу здалека. Поволі коло тіснішало, ворог насував усіма сторонами. Фронт, розбитий, здеморалізований і розагітований до краю був невиводним резервуаром, з якого черпали більшовики собі підмогу на руйнацію основ громадського життя. І от, нарешті, після пам'ятних подій, 26 січня сталося — серце України опинилось в більшовицькій жмені.

Що сталося за ці жахливі й ганебні три тижні — ми знаємо, ми всі, що мали нещастя перебувати в Києві. Божевілля й страх літав над містом і дедалі

набирав таких огидних форм, що дихати робилось неможливо. Пригадується один епізод з давньої історії Києва, коли в йому теж запанувала була "влада, принесена з півночі на вістрях" — списів, бо штиків тоді не знали ще. То було року 1171-го, коли суздальський князь Андрій Боголюбський узяв Київ, як тоді говорили, "на щит". Грабували напасники, як оповідає літописець, увесь город, Поділля й Гору, монастирі і Софію і Десятинну Богородицю, і не було помилювання нікому, — церкви запалали, християн одних повбивано, інших пов'язано, жінок забрано в полон, силоміць одірвавши од чоловіків, діти заходились од плачу, бачучи матірок своїх у такому поневір'янні... Награбовано без ліку: "церкви обнажиша иконами и книгами и ризами и колоколы"... "І бисть, — кінчає літописець, — в Києві на всіх чоловіцях стенаніє і туга і скорбь неутішимая і сльози непрестаннії".

Це все було в Києві й за наших днів — за цієї нової власті, так само принесено з півночі. Життя людське... Ще й досі озивається луна од пострілів у Маріїнському паркові, який зайти обернули в катівню. Скільки людей побито — ми ще не знаємо. Муравйов хвалився на кілька тисяч, а він же людина в цьому компетентна. Та й коли минули вже були перші чадні дні кривавого туману, все ж кожної ночі більшовики "підсипали" все нових трупів. Добро... Грабунок увесь час ішов не ховаючись і без усякого сорому: "обнажиша" справді Київ од усього, що тільки можна було вивезти, починаючи од харчових продуктів і кінчаючи грошовими знаками. Лад... Про його й говорити нічого — все було зруйновано дощенту і в хвилях анархії щоночі вулиці й двори київські ставали ареною кривавих боїв, коли громадяни тільки збройною рукою могли оборонити життя й

добро своє. З мстивою завзятістю почали зайди нищити й касувати все, що нагадувало попередню владу і що держало ще який-такий лад. І докасувалися до того, що й їх самих захлеснула хутко хвиля анархії. За три тижні панування в Києві більшовики згнили цілком і погибель їхня стала питанням кількох днів — усе одно чи прийшло б визволення з околу, чи ні. Це тому, що вся енергія їхня повернулася на саме руйнування, шахрайства, грабунок, "конфіскації", в яких виявлено стільки тупої злості, скільки й завзяття, сполученого з таким сірим убожеством та мизерією, що навіть не вірилось спершу. Доказ — більшовицька преса, яка взагалі буває тепер нервом і найкращим показником сили даного напрямку. Більш убогого, сірого, нахабного й — скажу просто — дурного створіння й уявити собі було не можна. На краденому папері краденими думками розводили офіціальні писаки такі візерунки з демагогії, нахабства й тупості, що можна було не турбуватися їх довгим пануванням. Не треба було власне і боротись та агітувати проти більшовизму: своїми ділами й своїми писаннями він сам проти себе агітував найкраще. І у всіх — навіть у тих, хто радів колись їхньому прибуттю — була одна думка: коли ж, нарешті, заберуться вони звідси? Навіть у тих, задля кого вони нібито почали свої криваві спроби: трудящим людям, пролетаріатові, стало жити безмірно сутужніше, коли справдився лозунг — "вся влада совітам". Ніякої влади у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгрішшя і т.ін., таку взяли силу й так далися взнаки, що далі було вже нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів, випроваджувано з Києва однодушними прокльонами. Щоб здискредитувати більшовизм, варто було б навмисне піддатись під "совітську

власть": глибшої їй могили ніхто не міг викопати, як ті божевільні, хлопчаки й шахраї, що правили за "народних секретарів" та незчисленних комісарів.

Але підбиваючи підсумок більшовицькому лихоліттю, не можемо і власних помилок поминути. "Сі же вся здійсаша гріх ради наших", — зазначає літописець по оповіданні про лютість північних завойовників. До наших гріхів, що допомогли хвилевій перемозі новітніх вандалів, маю зараз вернутись.

II

Нам, українцям, кажуть, у цій революції надзвичайно щастило: за сиротою, мовляв, і Бог з калитою. Як перше щось фатальне йшло нашими слідами й руйнувало всі початки і всякої роботи, так тепер, як писала одна московська газета, самий навіть більшовизм спочатку був нам на користь. Звичайно, не саме тут "щастя" слугувало. Просто, як мені вже доводилось не раз зазначати, під час критичної хвилі в момент перецінювання старих вартостей та загального розвалу — у нас на запасі лишилася була свіжа національна ідея, на демократичних основах цілком поставлена, і вона — та глибока ідея відродження й визволення мас — своєю Великою культурною силою держала при купі різнородні елементи. Без цього кита у других вони порозсипались та розпорошилися й витворили ту невимовну плутанину, що зродила кінець кінцем анархістичний більшовизм. Національна ідея й постачила нам сили на первопочатки організації та допомогла нам стати на ноги. Але... тут саме й починаються гріхи наші.

Ми, беручи загалом усі наші політичні й культурні організації аж до самого новонародженого правительства, нічого не зробили, щоб ту величезну організаційну силу використати. Ну, просто таки пучкою не кивну-

ли, щоб дати масам те, за чим вони інстинктивно тяглися — хліб духовний, освідмлювання й громадсько-політичне виховання. Висока політика, чи краще сказавши — політиканство, посіла все собою. Широка організаційна робота не то не провадилась, а навпаки, в свідоме пішла занедбання; про культурну вже й не кажу зовсім, бо це була "буржуазна", мовляв, вигадка. Ми, напр., не використали тих самосійних "Просвіт" по селах, які мов гриби народжались і мов бульки на воді пропадали, бо ні самі не бачили шляху перед собою, ні показу од людей тямущих не стрівали. Ми прогавили той потужний рух до освіти, до засновування шкіл, гімназій тощо, який теж один час був широко прокотився по селах. Ми не подбали про кадри тямущих і совісних агітаторів і посилали таких "партійних" робітників, що тільки пожалься Боже на їхню роботу... Навіть про те ми не дбали, щоб село — нашу підпору та найміцнішу базу — освідомити щодо формування української власті, її завданнів та роботи. Бренить воно парадоксом, але це суцця правда: коли Центральна Рада не мала власті формальної, то саме тоді вона й тішилась найбільшим впливом, а власть немов одібрала у неї шляхи до мас і підборкала сміливе завзяття. Бо в гонитві за властю ми забули про ту величезну організаційну роботу, яка стояла перед нами. Потягнувшись до гори, ми занедбали основи і будувалися просто в повітрі, починаючи будинок з даху, а не з підвалин. Вивершити його нам справді пощастило, але внизу — внизу нічого не було. Ми працювали екстенсивно, а не інтенсивно — в шир пускалися, а не в глиб, і коли Господь Бог без нашого великого зусилля кинув нам власть з неба, ми опочили собі на лаврах і паперовими здобутками надолужали справжню силу. І от поки тут,

у Києві, в центрі, меткі та промітні люди робили політичні й партійні кар'єри і тішилися часто проблематичними, бо тільки на папері, здобутками — там на місцях, у селі, все потроху вислизнуло з наших рук. Там розкоївся і загорнув усе безладний, анархічний рух; там пішла руйнація всього економічного й культурного надбання; там почав гору брати більшовизм, такий принадний, як на примітивну психіку темних людей. Один який-небудь запаморочений салдат або спантелений матрос чи навіть заплачений агент перевертав догори дном усю роботу, яку попереду були зробили невмілі або недбалі руки. Ще легше тим більшовицьким агітаторам було справлятися там, де жодної роботи не було, а таких місць налічувалось безперечно найбільше. Здобич більшовизм збирав нетрудну. І от наслідки себе показали: в критичний час ґрунт почав усуватися нам з-під ніг, підпори не стало і саме українізоване військо або просто в більшовики пошилось, або почало додержувати нейтралітету "Народ безмолвствовав".

І знов же політиканство наше дуже погіршило справу і по містах. Становище українства на початку більшовицького перевороту було надзвичайно добре і вигідне. З самого страху перед більшовизмом з нами наважилися йти, та справді і пішли були, всі елементи, що не приймали більшовизму. Але тих попутчиків ми не тільки не вдержали при собі — ми розгубили по дорозі і навіть розпудили їх, — розпудили нещасною фразеологією, за якою вчувався вже вовчий зуб національного шовінізму та соціального авантюризму. То байка, звичайно, що говорили наші вороги про "насильственную украинизацию": фактично бо її не було. Навпаки — було досить м'яке й лагідне відношення до

так званих меншостей на Україні. Але була разом і деяка пиха, оті гордовиті хвастощі своїм національним добробутом ("у нас — оазис"), були нетактовні фрази й вихватки, було безпотребне нехтування в дрібницях, були необережні слова — а це може найгірш обурювало й одпихало од українства сторонніх людей. І що найдивніше — цю політику, що межувала з національним шовінізмом, провадила якраз наша лівиця, найдужче с.-р., що часто вдарялися просто таки в словесний і тим шкودливіший, що порожній, націоналізм, за яким навіть сили не вчувалось. Поруч цього наші керівничі партії почали ще небезпечнішу гру — пустилися наввипередки з більшовизмом, хоча одразу видно було, що нам усе одно більшовиків не перегнати, що вони в демагогії мають такі простори неоглядні, перед якими ми все одно мусимо здригнутися й спинитися. І от більшовики глушили людність декретами, а ми підтюпцем поспішалися на те саме місце з універсалами. А в результаті й ті останки ладу, які ще держались на волосинці по декретах, ми добивали універсалами. Розгром та руїна по селах, яким сигнал дали Ленінські декрети, найвище підскочили по III універсалі і аграрну, напр., найістотнішу для нас може справу, в такий глухий кут загнано "соціалізацією", з якого власне виходу не бачать певне й самі автори "соціалізації". Все це одбило од нас суголосні елементи по містах, і втративши село — ми не придбали міста. Коли ми самі показали себе свого рода більшовиками, то інтерес до боротьби з чужим більшовизмом пропав, і резон якогось вибору між ними так само. Один дідько, — так сформулювали становище всі, хто спершу ладен був боротись проти захожого більшовизму. І коли прийшла страшна небезпека останньої хвилини — ми побачили

себе Ізольованими, зустрілися або з ворожнечею, або знов же з тим самим нейтралітетом, який од ворожнечі гірший. Єсть тут, звичайно, гріха не тільки нашого, а й тих людей та напрямів, що не побачили Істотної різниці між анархічним більшовизмом та українством, яке навіть у своїх крайностях все-таки не сходило зовсім з державної і творчої путі, не пускалось безбач, а силкувалось держатись якогось берега. Єсть гріх у тому централістичному засліпленні, що в самостійній Україні і навіть прийнявши це становище — все-таки орієнтувалось на старі та звичні центри і з любовістю мріяло про поворот давньої й звичної унітарності. Єсть гріх — що й казати... Але чужі гріхи наших не зменшують і становища нашого не міняють. Ту свідому і несвідому тягу до чужих богів ми самі ще підсилювали й побільшували своїми помилками.

І от з чужими гріхами мусимо боротись — позбувшись своїх.

III

Тепер, по-більшовицькому експерименті збудувати "соціалістичну" державу в серці України, наше становище знов повернуло на краще. Ніякою агітацією ми не змогли б того вдіяти, що вдіяли самі оті Муравйови та Боші, Коцюбинські та Мартянови, Крейцберги та Чудновські. Кияни і вся Україна дістали "предметний урок" по більшовизму і та різниця між українською властю й бандою диких розбишак і грабіжників, якої ми не могли втолкувати, тепер кожному видна, бо вбито її буквально таки "палочними доказами". І нам тільки лишається використати це становище і всім гріхам буде гріх, коли ми його не використаємо.

Звичайно, починати треба з організації міцної та авторитетної власті, з установлення твердого ладу й

послуху перед законом. Про це ледве чи можна сперечатись, бачучи досадну науку більшовизму. Правда, підбрехачі більшовицькі з лави так званих "лівих" с.-р., які певне перефарбуються незабаром на правих, пустили вже єхидне шипіння: спершу, мовляв, утихомирення, а тоді вже реформи. Мізерна й безсила інсинуація! Не про втихомирення бо йде мова, а про твердий політичний лад та боротьбу з анархією, яку так розплодили більшовики з своїми вірними слугами з лівого с.-р. крила. Без політичного ладу неможлива ніяка творча робота і всі реформи обертаються на непродумані демагогічні поклики, од яких нікому тепло не буде, зате всім буде холодно. Коли це зветься втихомиренням, то нехай: на його мусимо йти, бо від його справді залежать ті реформи, що дадуть трудящим людям змогу по-людськи жити, без поневолення з одного боку й без невстриманої анархії, з другого. Люди, що й тепер нічого не навчилися і знов думають тільки про свою демагогію, справді вже безнадійні і над ними можна поставити хреста в процесі будування нового ладу.

Власть такою не повинна бути. Отже вся демагогія, на яку досі вона іноді пускалася, мусить бути рішуче одкинута. Так само забути треба й про шлях непевних спроб, на який вона ставала часом, бажаючи конкурувати з більшовизмом. Закинути треба і методи підлещування до мас, потурання ницим інстинктам юрби. Народ — не дитина, яку треба дурити грушками на вербі, обіцянками запевне неможливими до виконання. Народ — не фетиш, перед яким треба поклони бити. Ще менше потребує він, щоб перед ним лоба розбивали. Зате він має право знати правду, а не вигадки. І цю правду, всю правду, треба йому казати сміливо, не боючись того, що це комусь може бути не до вподоби,

не лякаючись ризику навіть популярністю. З ідолопоклонством, хоча б у яких формах воно виявлялось, мусимо раз назавжди скінчити. І тільки тоді можемо рахувати, що вернеться захитана в народі віра до проводирів, до інтелігенції, стане можливим співробітництво на основах рівності і зникне анархія, яку розпалили демагогія, авантюризм та потурання інстинктам — не народу, підкресляю, — а юрби, як зникне й той отарний дух, що юрбу попихає на руйнівницькі вчинки. Це, певна річ, утихомирення, — тільки даремно гострять на його зуби "ліві" с.-р.: краще б подбали, як ті векселі поплатити, яких так необачно понадавали...

Треба зійти також і з шляху того національного недовір'я та дріб'язкових шпильочок, які не вважаючи й наперекір декларативним заявам, часто ятрили старі позви і рахунки. Факт — Українська Народна Республіка, і всі, хто той факт визнає і хто спільній державі хоче й може служити — повинні бути використані в відповідних сферах своєї компетенції. Тоді і тільки тоді не буде нейтральних громадян, які — хто байдуже, а хто й радіючи — позиратимуть на небезпеки для республіки. Рівність прав вимагає й рівності повинностей та обов'язків, і тільки така двосічна рівність зв'язує усіх громадян в одне державне тіло й перетворюється в ту "кругову поруку" в громадських справах, без якої не може бути нормальної державної роботи. Можна думати, що будуть спершу й такі, що ухилятимуться од державної роботи на користь Українській Республіці, хоча треба думати, що більшовицьке панування число таких дуже зменшило. І коли таким способом будуть зібрані й сконсолідовані усі здатні до громадської роботи сили — можна буде на широку скалю розпочати

ту величезну організаційну і просвітну роботу, яку треба попереду зробити, щоб народ наш був справді народом, а не розпорошеними атомами, з яких кожен у свій бік тягне, і щоб він не "безмолвствовав", не німував тоді, як прийде небезпека його державі, його життю й будучині. Без цієї великої роботи ми вічно лишимося паріями серед народів, справді годящими тільки на угноювання тих пишних здобутків, які витягатимуть з нас інші. Ми довго були, занадто довго, такою підстилкою, — час вже для себе жити, даючи разом і світові те, що досі марно пропадало, бо не розвивалось і гинуло серед нашої темноти.

Революція тільки тоді буває осяяна ореолом благородства й визвольництва, коли вона справді визвольну мету має і йде до неї правдивими шляхами, без насильства, гніту та анархії. Більшовики цю незбиту істину потьмарили і храм революції були обернули в вертеп розбишацький. І от виганяючи їх з "місця свята", повинні ми подбати про його репутацію, повинні вернути йому давній ореол — органічною працею, справді визвольною роботою, терпимістю і занедбаням старих наших помилок. Тільки тоді не піде в непам'ять та страшна наука, яку дав нам більшовизм.

2-4.III.1918

ЗМІСТ

Анатолій Болабольченко.	
Сергій Єфремов. Шлях на Голгофу . . .	5
Логіка націоналізму	14
Про одну утопію	17
Дикі люди	19
Перша ластівка .	21
"Вони не просять ..."	24
Кривенькою стежечкою	34
За український університет .	37
Східне питання й українці .	39
1812-й рік на Україні .	44
За невсипущу працю .	65
Пушкін і українство .	68
Змій-спокусник	72
Українське життя року 1912-го	76
Під обухом .	83
Слово до живих .	85
Перед нами .	88
Лист без конверта .	90
По-суворовському .	95
На вістрях штиків .	100
Стара байка . .	103

Гній і вічність 105
Фельдфебель у Вольтерах .	. 106
Не для себе .	. 109
Догнивають .	. 112
Порохня сиплеться 113
Муравйов .	. 117
По визволенні . .	. 120
Підрахунки .	. 122

Єфремов С.

Є-92 За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві.
-К.: Вид-во «Орій» при УКСГ «Кобза», 1993. - 136 с. - (Спадок).
ISBN 5-87274-029-8

В публіцистичному збірнику видатного українського вченого-літературознавця та громадського діяча Сергія Єфремова «За рік 1912-й рік. Під обухом. Більшовики в Києві» відтворено складний етап формування української суспільної свідомості на початку нинішнього століття та трагічні події братовбивчої війни 1918 року.

ББК 63.3 (4УКР) 523+63.3 (4УКР) 612

Видруковано в Києві на поліграфічному обладнанні
«Кобза-Інтернешнл»

Українсько-канадське
спільне підприємство
«Кобза»
підготувало до друку:

В. Підмогильний, Є. Плужник
Російсько-український фразеологічний
словник

О. Єфименко
Історія українського народу.

О. Воронов
Українсько-англійський розмовник.
Країнознавчий довідник.